

**ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD.30.05.2018.Fil.70.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ИСЛОМОВ ИКРОМ ХУШБОҚОВИЧ

**ЎЗБЕК ТИЛИДА ЕР САТҲИ КЎРИНИШЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ
АТОВ БИРЛИКЛАРИ ТИЗИМИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD) ИЛМИЙ
ДАРАЖАСИНИ ОЛИШ УЧУН ЁЗИЛГАН
ДИССЕРТАЦИЯ**

Илмий раҳбар: Менглиев Бахтиёр Ражабович
филология фанлари доктори, профессор

ҚАРШИ – 2019

МУНДАРИЖА

КИРИШ (фалсафа доктори (Phd) диссертацияси аннотацияси).....	3
I БОБ. ЕР САТҲИ КЎРИНИШЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ АТОВ БИРЛИКЛАРИ ТИЗИМИНИНГ ЛЕКСИК СИСТЕМАДАГИ ЎРНИ.....	11
1.1-§. Лексиканинг системавий табиати ва уни мавзувий ўрганиш; идеографик луғатчилик.....	11
1.2-§. Рельеф отлари – ер сатҳи кўринишини атовчи бирлик сифатида. Рельеф тушунчаси.....	19
1.3-§. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи бирликлар тизими ва топонимик лексика.....	25
1.4-§. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари ва географик атамалар.....	32
1.5-§. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари ва диалектал лексика.....	46
Боб бўйича хулоса.....	51
II БОБ. ЎЗБЕК ТИЛИ ЕР САТҲИ КЎРИНИШЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ АТОВ БИРЛИКЛАРИ ТИЗИМИДА МАЪНОВИЙ МУНОСАБАТЛАР.....	54
2.1-§. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари тизимининг семантик структураси.....	54
2.2-§. Ўзбек тилида ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари тизимининг лексик-семантик муносабатлари.....	68
Боб бўйича хулоса.....	84
III БОБ. ЎЗБЕК ТИЛИДА ЕР САТҲИ КЎРИНИШЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ АТОВ БИРЛИКЛАРИ ТИЗИМИ ТАРКИБИ.....	87
3.1-§. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари тизими таркиби ва тузилиши.....	87
3.2-§. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликларининг тузилишига кўра турлари.....	98
3.3-§. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликларининг тарихий-этимологик қатламлари.....	100
3.4-§. Ўзбек тилида ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов	

бирликларининг лексикографик талқини масаласи.....	102
Боб бўйича хулоса.....	111
ХУЛОСА.....	115
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	117

КИРИШ (Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида лексикага тилнинг алоҳида микротизими сифатида муносабатда бўлиниб, лексема ҳамда унинг таркибий қисмлари, системавий бирлашмалари – луғавий тўда ва микросистемалар, луғавий-маъновий гуруҳ ва қатор ҳамда уларнинг ҳар бирига хос хусусият ва қонуниятларни аниқлаш, таркиби ва ташкил этувчиларининг маъновий структурасини белгилаш натижалари асосида бугунги кунда гиперлексикография, корпус лингвистикаси учун ўта муҳим лингвистик таъминот яратишга эътибор кучаймоқда.

Дунё тилшунослигида тилларни тадқиқ қилиш борасида фундаментал ишлар амалга оширилмоқда. Бу тилларни янги тилшунослик йўналишлари асосида кўриб чиқиш билан бирга, анъанавий (формал, структур) усуллар ёрдамида ўрганишнинг ҳам аҳамияти пасаймаганлигини кўрсатади. Зеро, тилларни фундаментал тадқиқ қилиш ҳар доим ҳам аниқ назарий ва амалий аҳамиятли натижани беради. Бу эса табиий тилларни сунъий интеллект учун моделлаштиришнинг, тил корпусларини тузишнинг асосида ётади. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи отлар рус ва жаҳон тилшунослигида географик терминлар сифатида тадқиқ қилинган.

Ўзбек тилшунослигида ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари алоҳида микросистема сифатида қаралиши лозим. Бу тизимнинг лексик сатҳдаги ўрнини белгилаш, лексемалараро лексик-семантик муносабатларни аниқлаш, шу асосда уларни тил корпусида акс эттириш каби вазифаларнинг амалга оширилиши катта аҳамиятга эга бўлган замонавий ва инновацион ўқув лексикографик амалиёт учун жуда муҳим. « ... халқ ижодининг нодир намуналарини асраб-авайлаш ва ривожлантириш, уни келгуси авлодларга безавол етказиш жаҳондаги илғор фикрли олимлар ва санъаткорларнинг, давлат ва жамоат арбоблари, барча маданият аҳлининг

эзгу бурчидир»¹. Бу тилшуносликнинг барча йўналишларига ҳам тегишли бўлиб, шу соҳада тадқиқотлар олиб боришни талаб этади. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликларининг лексик-семантик, номинацион-мотивацион, этимологик, деривацион хусусиятларини тадқиқ этиш ва таснифлаш ҳамда тавсифлаш шундай вазифалардан ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ–4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ–2789-сон “Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ–2909-сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги 304-сон “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг Ўзбекистон Республикаси фан ва технологиялар таракқиётининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш” устувор йўналишига мувофиқ равишда бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ўзбек тили лексик тизимини системавий текшириш ва системавий тилшуносликнинг лексикология соҳасида амалга оширилган илмий тадқиқотлар ҳамда уларнинг натижаси ўлароқ қўлга киритилган системавий тадқиқ қилиш усул ва йўллари ҳақли равишда И.Қўчқортоев, С.Ғиёсов, М.Миртожиев, Ш.Раҳматуллаев,

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Халқаро бахшичилик санъати фестивали очилишига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // Халқ сўзи, 2019, 7 апрель. № 68 (7298).

Э.Бегматов, Ҳ.Неъматов, Р.Расулов, О.Бозоров, Ш.Искандарова, Р.Сафарова, А.Собиров, Б.Менглиев, Ш.Орифжонова, Р.Салоев, Б.Жўраев, Ҳ.Саидова, Б.Қиличев, Г.Неъматова, З.Юнусова каби тадқиқотчилар номи билан боғлаш ўринли². Бу каби лексик-семасиологик ишларнинг амалга оширилиши ўзбек тили лексикасининг яхлит системалилик масаласига янада ойдинлик киритиб, навбатдаги илмий изланишлар учун замин ҳозирлади.

Ўзбек тилидаги ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи лексик birlikлар умумхалқ лексикаси таркибидаги терминлар сифатида тилшунос Қ.Хуррамов томонидан текширилган, бироқ тилимиздаги ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов birlikлар (қисқ. ЕСКИАБ) тизими тилшунослигимизда системавий аспектда махсус ўрганилмаган. Ўзбек тили ЕСКИАБ микросистемасининг лексик сатҳдаги ўрни, таркиби ва тузилиши, тизимга мансуб birlikлардаги интеграл ва дифференциал семалар, лексемалараро маъновий муносабатлар масаласи кабилар ўз тадқиқини кутмоқда.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Қарши давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасининг 2017-2021 йилларга мўлжалланган “Ўзбек тилининг системавий тадқиқи” мавзуси доирасида бажарилган.

² Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1997; Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. Масъул муҳаррир Ҳожиёв А.П. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2010; Раҳматуллаев Ш. Семема – мустақил тил бирлиги // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1984. – № 5. – Б. 17-24; Бегматов Э., Неъматов Ҳ., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (Систем лексикология тезислари) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – № 6. – Б. 35-40; Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1997; Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1999; Менглиев Б. Лисоний система яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2002; Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2005; Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996; Сафарова Р.Г. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990; Қиличев Б. Ўзбек тилида партономия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1997; Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадиий қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек тили лексик сатҳининг алоҳида луғавий-маъновий гуруҳини ташкил этувчи ЕСКИАБ тизимининг лексик тизимдаги ўрни масаласига ойдинлик киритиш, системанинг таркиби ва таркибий қисмлараро муносабатларини, ички гуруҳларига мансуб лексемаларнинг маъновий ва вазифавий имкониятлари ҳамда хусусиятларини аниқлаш, лексикографик изоҳларини мукаммаллаштириш, корпус (тезаурус)да ЕСКИАБни акс эттириш намуналарини тавсия этишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

лексик сатҳининг системавий табиати ва уни мавзувий текширишга қаратилган лексик-семасиологик тадқиқотлар ҳамда уларнинг натижаларини ўрганиш;

ўзбек тилидаги ЕСКИАБ тизимининг лексикографик талқини билан танишиб, уларнинг илмий ва умумистеъмол белгиларини аниқлаштириш;

ўзбек тилидаги ЕСКИАБ тизимининг топонимик, географик ва диалектал лексика билан муносабати масаласини текшириш;

ўзбек тилидаги ЕСКИАБнинг умумий хусусияти ва система таркибига мансуб лексемаларнинг семантик структураси, уларнинг интеграл ва дифференциал семаларини аниқлаш;

ўзбек тили ЕСКИАБ тизимида синонимик, градуонимик, гипонимик, партонимик, антонимик каби семантик муносабатларни ўрганиш ва бу муносабатлар билан боғланган атов бирликларнинг система ичидаги ўрнини белгилаш;

ўзбек тилининг ЕСКИАБ тизими таркибидаги марказ ва қуршов лексемаларни белгилаш, системанинг қурилишини аниқлаш;

ўзбек тилидаги ЕСКИАБ тизимининг тарихий-этимологик қатламлари ҳамда уларнинг лексик-грамматик хусусиятларини текшириш;

ўзбек тилидаги ЕСКИАБ тизимини тил корпусида бериш, тавсифлаш тамойилларини белгилаш.

Тадқиқотнинг объектини ўзбек тили лексик қатламига мансуб ЕСКИАБ ташкил қилади.

Тадқиқотнинг предмети ўзбек тилидаги ЕСКИАБ тизими, структураси ва маъновий муносабатларидан иборат.

Тадқиқот усуллари. Тадқиқ жараёнида систем-структур тилшуносликнинг зидлаш, компонент таҳлил, анализ, синтез методлари ва қиёслаш усуллардан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

ўзбек тилидаги ер сатҳи кўринишини ифодаловчи атов бирликларининг лексик тизимда алоҳида луғавий-маъновий гуруҳ сифатидаги ўрни асосланган;

топонимик, географик ва диалектал лексика билан системавий муносабати орасида асос-ҳосилавийлик фарқи мавжудлиги кўрсатиб берилган;

ер сатҳи кўринишини ифодаловчи атов бирликлари тизимида *баландлик, текислик, пастлик* – марказ лексемалар мавқеида келиши очиб берилган;

янги турдаги, замонавий луғатлар, тил корпуслари учун аҳамиятли бўлган лексикографик талқини учун тавсифлашнинг тур-жинс тизими аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

ўзбек тили лексикасининг системавий табиатини мавзувий гуруҳлар асосида ўрганиш, ер юзаси кўринишларини ифодаловчи отларни ЕСКИАБ сифатида тадқиқ қилиш, уларнинг топонимик, географик ва диалектал лексикага муносабатини таснифлаш орқали олинган илмий хулосалар ўзбек тилининг турли соҳалари, хусусан, лексикография тараққиёти учун муҳим илмий-назарий маълумот бериши, шунингдек, лексикология, лексикография, этимология, этнография, ономастика каби соҳалар бўйича яратилган дарслик ва ўқув қўлланмаларнинг мукамаллашуви учун хизмат қилиши асосланган;

ЕСКИАБ тизимининг семантик структураси, уларнинг интеграл ва дифференциал семаларини аниқлаш орқали мазкур тизимда турувчи гипонимик, градуонимик, синонимик, антонимик каби муносабатлар қайд қилиниб, ўзбек тилидаги ЕСКИАБни системавий тарзда ўрганиш натижаси анъанавий ва замонавий лексикографик амалиёт учун қимматли манба вазифасини ўташи асосланган;

ЕСКИАБ тизимининг таркиби ва тузилиши, тизим бирликларини тузилишига кўра ва тарихий-этимологик қатламлар асосида таснифлаш янги илмий инновацион технологиялар асосидаги луғатлар тузишнинг энг қулай ва мукамал воситаси бўлиб хизмат қилиши ёритилган;

диссертация ва унда тўпланган материаллар ўзбек лексикологияси, лексикографияси, ономастикаси, этнографияси бўйича тузилган луғатларни бойитиши, уларни янада тўлдириши учун хизмат қилиши кўрсатиб берилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги тадқиқот методологияси ва методикаси уйғунлиги, кўрилаётган соҳа бўйича қўйилаётган муаммонинг долзарблиги, янги ва муҳим вазифаларнинг ҳал этилганлиги, лисоний далиллар талқинининг назарий асосланганлиги, тадқиқотнинг ҳимояга олиб чиқиладиган ҳолатлари ва хулосаларнинг янгилиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг илмий аҳамияти умумлаштирилган илмий-назарий хулоса ва тавсиялардан, энг аввало, ўзбек тили назарий лексикологияси ва лексикографиясини мукамаллаштириш ва электронлаштиришда, лексикографик маълумотларни автоматлаштириш, ўзбек тили табиатига мувофиқлаштириш ҳамда миллий корпус таҳлили назариясини яратишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти шундаки, ундаги материаллар ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси бўйича яратиладиган дарслик ва қўлланмалар, махсус курслар учун қўшимча материал, шунингдек, ўзбек тилининг замонавий луғатлар, тил корпуси яратишда муҳим материал ва манба бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Ўзбек тилида ЕСКИАБ тизими, структураси ва маъновий муносабатларини очиб бериш мобайнида:

ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари топонимик, географик ва диалектал лексика билан системавий муносабати, орасида асос-хосилавийлик фарқланишига оид илмий янгилигидан ОТ-Ф8-062 рақамли “Тил тараққиётининг деривацион қонуниятлари” мавзусидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган. (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 12 августдаги 89-03-2992-сон маълумотномаси). Натижада ЕСКИАБ тизимининг нутқда воқеланишига доир илмий далиллар, уларнинг тизими, структураси ва маъновий муносабатларини ифодаловчи атамаларни қайта ишлаш, сақлаш ва уларни таҳлил қилиш, илмий натижалар асосида ўзбек тилининг лексик қатлами кўламини мукаммаллаштиришга эришилган;

ўзбек тилидаги ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари тизимининг янги турдаги, замонавий луғатлар, тил корпуслари учун аҳамиятли бўлган лексикографик талқини учун тавсифлашнинг тур-жинс тизими аниқланишига доир илмий хулосаларидан А-1-39 рақамли “Ўзбек амалий психолингвистикасини яратиш дастурини ишлаб чиқиш” мавзусидаги амалий лойиҳада фойдаланилган. (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 12 августдаги 89-03-2992-сон маълумотномаси). Натижада ёшларни она тили воситасида маънавий етук шахслар қилиб тарбиялашда катта аҳамиятга эга бўлган замонавий ва инновацион ўқув лексикографик амалиёт масалалар ёритилиши мукаммаллашган;

ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари тизимида *баландлик, текислик, пастлик* – марказ лексемалар мавқеида келишига оид илмий янгилигидан ФА-Ф1-Г003 рақамли “Ҳозирги қорақалпоқ тилида функционал сўз ясалиши” мавзусидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган. (Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси

Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институтининг 2019 йил 17 июлдаги 102/1-сон маълумотномаси). Натижада *баландлик, текислик, пастлик* каби лексемаларнинг кўп маънолилиқ хусусиятига эга бўлиши мисолида функционал сўз ясаши масалаларини амалий ёритиш имконияти яратилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 2 та халқаро ва 7 та республика илмий-амалий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича 18 та илмий иш, хусусан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертацияларининг асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 4 та мақола, жумладан, 2 та хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч асосий боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, 126 саҳифани ташкил этади.

I БОБ. ЕР САТҲИ КЎРИНИШЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ АТОВ БИРЛИКЛАРИ ТИЗИМИНИНГ ЛЕКСИК СИСТЕМАДАГИ ЎРНИ

1.1-§. Лексиканинг системавий табиати ва уни мавзувий ўрганиш; идеографик луғатчилик

Ҳар бир давр фани ўз олдига янгича мақсад ва вазифаларни қўяди, соҳадаги муаммо ва масалалар ечимини таклиф қилади. XX аср тилшунослиги ҳам тадқиқ манбаининг ривожланиш ва шаклланиш қонуниятларини чуқур англаган ҳолда тадқиқотларни амалга ошириб, улкан ютуқларни қўлга киритди. Аввало, тилга яхлит бутунлик сифатида ёндашиш, лисон ва нутқни изчил фарқлаш, бирликлар, меъёр ҳамда уларнинг ўзига хос жиҳатларини тўғри белгилаш натижасида самарали ишлар бажарилди, тадқиқ этиш методологияси ва усуллари яратилди³.

Бирлиқнинг яхлитлиги хоссасига таянилиб бутуннинг бўлаклар йиғиндисига тенг эмаслиги қонуниятини тилнинг яхлитлиги масаласига ҳам татбиқ этиш натижасида унинг системавий табиатлилиги ойдинлашади. Демак, тил ҳам унинг сатҳлари йиғиндиси эмас, балки ўз ташкил этувчилари йиғиндисидан каттароқ бўлган бутунлик сифатида қаралиши лозим. “Тил системавий (бутунлик) табиатга эга эканлиги боис унинг таркибий қисмлари

³ Раҳматуллаев Ш. Семема – мустақил тил бирлиги // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1984. – №5. – Б. 17-24; Бегматов Э., Неъматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (Систем лексикология тезислари) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – № 6. – Б. 35-40; Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1997; Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1999; Менглиев Б. Лисоний система яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2002; Орифжонов Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996; Сафарова Р.Г. Гипонимия в узбекском языке (на материале общепотребительных зоонимов): Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990; Қиличев Б. Ўзбек тилида партонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1997; Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадиий қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998; Юнусова З. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2004; Йўлдошев Б. Майдон назариясининг тилшуносликка таъсири // Ўзбек филологияси масалалари (илмий мақолалар тўплами). – Навоий, 2001. – Б. 43-44; Сафаров Ф. Ўзбек тилида сон-миқдор микромайдони ва унинг лисоний-нутқий хусусияти: Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 2004; Ҳожиева Х. Ўзбек тилида ҳурмат майдони ва унинг лисоний-нутқий хусусияти: Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 2001. – 130 б.

ҳам систем характердадир”⁴.

Ўзбек тилшунослигида тилни система сифатида ўрганиш масалалари билан боғлиқ қатор ишлар амалга оширилган бўлиб, уларга таянган ҳолда айтиш мумкинки, бугунги системавий ўзбек тилшунослиги тил ва унинг сатҳларини системавий тадқиқ қилиш борасида жиддий ютуқларни қўлга киритди⁵. Шунингдек, тил яхлитлигини таъминловчи сатҳлар ҳам система ичидаги алоҳида системалар ҳосил қилиб ўзига хос ўрганиш, тадқиқ усул ва қонуниятларига эга. “Тўғри чизикларнинг хоссалари ва уларнинг тадқиқи учбурчакниқидан фарқ қилганлиги каби тил ҳам система сифатида ўз сатҳлари қонуниятларидан фарқ қилувчи бутунлик бўлиб, унинг қонуниятлари ва тадқиқ усуллари алоҳида системалар сифатида олинган фонологик, лексик, морфологик, семантик ва услубий сатҳлар хоссалари ҳамда ўрганиш қонуниятларидан ажралиб туради”⁶, – дея таъкидланади. Шундан келиб чиққан ҳолда, айтиш мумкинки, тилни системавий ўрганиш билан уни ташкил этувчи қисмлари бўлган алоҳида сатҳларини система сифатида тадқиқ этиш айнан бир нарса эмас, чунки ҳар бир ҳодиса асосида алоҳида-алоҳида хосса ва қонуният ётади.

“Объектив оламнинг системадан иборатлиги, унинг ифодаловчиси бўлган тил ҳам система эканлиги, тилшунослик фани системани, яъни тил

⁴ Менглиев Б. Лисоний система яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2002. – Б. 7.

⁵ Раҳматуллаев Ш. Семема – мустақил тил бирлиги // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1984. – № 5. – Б. 17-24; Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1997; Бегматов Э., Неъматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (Систем лексикология тезислари) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – № 6. – Б. 35-40; Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995; Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Тошкент: Фан, 1989; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент, 1997; Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1999; Менглиев Б. Лисоний система яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2002; Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2005; Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996; Сафарова Р.Г. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990; Қиличев Б. Ўзбек тилида партонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1997; Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадий қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998.

⁶ Менглиев Б. Лисоний система яхлитлигида сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2002. – Б. 7.

системаларини ўрганиши – эътироф этилган факт. Бу, айниқса, тилнинг луғат таркиби – лексикасида аниқ ифодасини топади”⁷. Тил ва унинг сатҳларини системавий тадқиқ қилиш лексик сатҳда нисбатан илгарироқ бошланган. Зеро, лексик сатҳ тилнинг асосий яруси, маркази сифатида баҳоланади⁸. Шунинг учун бўлса керак, ўтган асрнинг 70-йилларида тил ҳодисаларининг системавий тадқиқи тилнинг луғат таркибида амалга оширилди. Лексик сатҳни системавий ўрганиш борасидаги дастлабки тадқиқотларни И.Қўчқортоев, Ш.Раҳматуллаев, И.Абдурахмонов, Р.Юнусов ва бошқа тилшунослар номи билан боғлаш мумкин.

Бугунги кунда ўзбек тилшунослигининг барча сатҳида ҳодисаларни умумлаштириш, бу орқали лисоний субстанция хоссалари ва моҳиятини белгилаш бўйича илмий асосга эга тадқиқотлар амалга оширилди. Шунинг баробарида, ўзбек системавий лексикологияси ва семасиологиясида улкан ютуқлар қўлга киритилди⁹. Ўзбек тилшунослигида лексикани система сифатида тадқиқ этиш натижалари умумлаштирилди, ўзбек тили систем лексикологиясига тўла маънода асос солинди¹⁰.

Тадқиқотимиз диққат марказида лексиканинг системавийлиги ва уни мавзувий ўрганиш масаласи турганлигидан келиб чиқиб, кузатишларимизни бевосита лексик сатҳнинг системавий табиатлилиги қандай изоҳлар орқали ойдинлашади деган саволга жавоб излаш билан давом эттирамиз.

“Объектив олам система экан, онгда акс этган бу системанинг тилда

⁷Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. – Б. 101.

⁸Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1971. – С. 25-27.

⁹Гиясов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных в узбекском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1983; Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995; Қиличев Б. Ўзбек тилида партонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1997; Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадий қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998; Худойназаров И. Антропонимларнинг тил луғат тизимидаги ўрни ва уларнинг семантик-услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998; Нарзиева М. Қон-қариндошлик номларининг компонент таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986. – № 5. – Б. 15-17; Юнусова З. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2004.

¹⁰Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995; Бегматов Э., Неъматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – № 6. – Б. 35-40.

ифодаланиши ҳам системалиликни намоён қилади. Тил онтологик (ички тузилиш) жиҳатидан кўп сатҳлилик хусусиятига эга, унинг ҳар бир сатҳи системалиликка амал қилади. Жумладан, лексик сатҳ бутун ва бўлак, кулл ва жузв диалектикасини ўзида акс эттирган ҳолда, муайян лексик семантик гуруҳлар муносабатидан ташкил топган системадир”¹¹.

Тилнинг тизимийлигини “ушлаб турувчи” гипо-гиперонимик муносабат системанинг ички бутунлиги, бўғинларнинг қатъий поғонавийлиги ва поғоналараро боғланишларни таъминловчи муҳим асос. Шундан келиб чиқиб, иерархик қурилишли тил замирида гипонимик муносабат ётиши ва, албатта, бу муносабат нисбий мавқеда бўлишини таъкидлаш лозим. Гипо-гиперонимик муносабат тушунчаси ва унинг система ичида асосий мавқеда бўлиши ўзбек тилшунослигида нисбатан кўпроқ тадқиқ қилинган¹².

Лексик сатҳ бирлиги бўлган лексемадан тортиб лексик-семантик вариантнинг семемасигача гипо-гиперонимик муносабат амал қилишини юқорида қайд этилган лексик-семасиологик тадқиқотлар орқали ҳам асослаш мумкин.

Ўзбек тили лексик сатҳини системавий тадқиқ қилиш бўйича амалга оширилган ишлар фикримизни асослаш учун етарли деб ўйлаймиз. Хусусан, “даражаланиш” (О.Бозоров), “шахс” микромайдони (Ш.Искандарова), “гипонимия” (Р.Сафарова), шахс номларининг семантик структураси (М.Нарзиева), луғавий градуонимия (Ш.Орифжонова), партонимия (Б.Қиличев), “ўсимлик” архисемали (Г.Неъматова), “хайвон” архисемали

¹¹ Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – Б. 7.

¹² Сафарова Р.Г. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990; Қиличев Б. Ўзбек тилида партонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1997; Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадиий қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998; Нигматова Л. Ўзбек тилида привативлик (нофонологик сатҳлар): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2004; Файзуллаев М. Сравнительно-типологическая исследования лексико-семантического групп главное состояния в русском и узбекском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1994; Нишонов Н. Ўзбек тилида “хайвон” архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2000; Саидова Х. Ўзбек тилида хайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 1995.

лексемалар (Н.Нишонова), зоонимлар (Х.Саидова), лексик сатҳнинг системавийлиги (А.Собиров), соҳавий лексиканинг систем таҳлили (М.Абдиев) бўйича илмий тадқиқотларнинг бажарилганлиги диққатга сазовор¹³.

Тил мураккаб ва кўп қиррали ҳодиса, унинг ташкил этувчилари ҳам ўз системаси ичида ана шундай мураккаб қурилиш ва табиатга эга, ўзаро турли хил муносабат асосида яшайдиган нисбий мустақил бутунлик.

Амалга оширилган тадқиқотларга асосланиб айтиш мумкинки, ҳар бир поғонавий бўлинишда алоҳида гуруҳ, системавий бирлашманинг ўз ички муносабати асосий ўрин тутди ва уларнинг умумийлигини, ўзига хослигини бошқа ўхшаш умумийлик билан муносабатига таяниб белгилаш лозим¹⁴. Замонавий ўзбек тилшунослиги, субстанциал таҳлил йўналиш нуқтаи назаридан баҳоланса, луғавий бирлашма ва унинг бирликлари моҳият (субстанцияси)ини ўзаро алоқадор ёндош умумийликлар билан муносабат орқали белгилаш мақсадга мувофиқ. Дарҳақиқат, системолог ўз тадқиқ манбаини таҳлил қилар экан, хусусийликдаги белгиларни умумлаштириш орқали эмас, балки ўхшаш ҳодисадаги умумийликларни бирлаштириш натижасидагина кузатувдаги ҳодисанинг системавийлигини очишга, асослашга эришади.

Тил лексик сатҳининг системавий табиатлилиги масаласидан луғавий

¹³ Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1997; Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1999; Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996; Сафарова Р.Г. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990; Қиличев Б. Ўзбек тилида партономия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1997; Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадий қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998; Нишонова Н. Ўзбек тилида «ҳайвон» архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2000; Саидова Х. Ўзбек тилида ҳайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 1995; Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2003; Абдиев М.Б. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили (Самарқанд вилояти касб-хунарлари материаллари асосида): Филол. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005.

¹⁴ Юнусова З. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2004; Файзуллаев М. Сравнительно-типологическая исследования лексико-семантического групп главное состояния в русском и узбекском языках: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1994.

системани ташкил этувчи система бирлашмалар (ЛМГ, ЛМС, ЛМТ)нинг ички боғланиш ва қонуниятлари, марказ ва қуршов бирликлари каби лисоний ҳодисаларни яхлитлик тадқиқ этиш даражасига кўтарилган бугунги ўзбек лексикологияси олдида, юқорида таъкидланганидек, алоҳида олинган лексеманинг система ичидаги мавқеини белгилаш, лексема мансуб система таркиби, структураси, лексемалараро лисоний маъновий муносабатни аниқлаш каби долзарб вазифа турибди. Буни амалга ошириш учун эса системавий тадқиқ усуллари яратилган, тадқиқотлар натижалари умумлаштирилган. Тилимиз луғат таркибини мавзувий ўрганиш, лексик майдонлар таркибини белгилаш бўйича қатор илмий тадқиқот амалга оширилганлиги юқорида алоҳида қайд этилди. Бу эса, ўз навбатида, лексикография тараққиётига муносиб ҳисса қўшиши билан муҳим амалий аҳамият касб этади.

Бугунги кунда луғатчиликнинг янги босқичи ва луғатларнинг янги авлоди – идеографик ва тезаурус луғатлар, корпуслар ҳамда уларни яратиш учун асосий замин бўлиб хизмат қилаётган лексик-семасиологик тадқиқот натижалари устувор аҳамият касб этаётганлигини эътироф этиш лозим.

Тилнинг лексик сатҳини системалаштириш система ичидаги микросистемалар (ЛМГ, ЛСГ)ни белгилаш, уларнинг лексик тизимдаги ўрнини аниқлаш, бирликлараро лексик-семантик муносабатларни ойдинлаштириш зарурати луғавий системани мавзувий ўрганишни долзарб қилиб қўймоқда. Дарҳақиқат, муайян тилнинг ижтимоий мавқеини белгилаш, лексик сатҳга нисбатан илмий эътибор бевосита унинг луғатчилиги ва амалиёти билан чамбарчас боғлиқ. Чунки лексик-семасиологик тадқиқот самарадорлиги, илмий аҳамияти мукаммал луғатчилик амалиёти учун мустаҳкам асос.

Лексикология ва лексикография соҳаси ўзаро узвий алоқада экан, бу ушбу алоқа асосида, албатта, луғавий бирлик ва унинг лисоний моҳияти, ижтимоий вазифаси масаласи турганлиги билан изоҳланади. Лексикография бой тажрибага эга бўла борган сари унинг ҳам фан сифатида ўз назарияси

шаклланиб, такомиллашиб боради. Луғат олдига қўйиладиган талабнинг ранг-баранглиги, луғатларнинг хилма-хиллиги, уларга бўлган ижтимоий эҳтиёжнинг мавжудлиги мазкур соҳага нисбатан жиддий ёндашув ва амалий аҳамиятли тадқиқотларни тақозо қилади.

Луғат ва луғатчилик билан боғлиқ масалалар асосида доимо катта самарага эга мукаммал луғатлар яратиш назарияси ҳамда амалиёти масаласи туради. Ҳар бир халқ тилида унинг тарихи, маданий ва маънавий мероси, бадиий ижоди ҳамда тафаккурининг ўзига хос хусусияти ўз ифодасини топади. Луғат ана шу тилнинг инъикоси сифатида катта аҳамият касб этиб келади. Луғат тузиш назарияси ва амалиётини қамраб олувчи лексикография қўлга киритилган сўнгги ютуқ ва натижалари самараси сифатида давр эҳтиёжи ва талабига мос янги-янги луғатни оммага тортиқ қилиб туради.

Ўзбек луғатчилиги ҳам ўзининг чуқур тарихий илдизига эга соҳалардан. Асослари Маҳмуд Кошғарийгача (“Девони луғат-ит турк”) бориб тақаладиган миллий луғатчилигимиз олдида бугунги замон талабига жавоб бера оладиган, бой захира ва салоҳиятга эга ижодий фикрловчи тил соҳибини қуроллантиришга кўмаклашадиган замонавий луғат яратишдек долзарб вазифа турибди. Хусусан, луғатчилик соҳасида янги ва самарали намуна сифатида қаралаётган идеографик (тематик, тезаурус) луғатлар ва тил корпусларини яратиш ҳам луғатчилигимиз диққат марказида. Жаҳон ва, шунингдек, рус тилшунослигида тилнинг луғат таркибини идеографик (муайян гуруҳларга бирлаштирган ҳолда) нуқтаи назардан муайян мавзулар асосида турли гуруҳларга жамлаб ўрганиш катта ижобий натижалар бериши хусусида қимматли фикрлар билдирилган. Хусусан, “Русча-ўзбекча тематик луғати” муаллифлари ҳам бундай усулнинг юқори самаралар беришини таъкидлашади¹⁵.

Тил лексик сатҳини, луғавий бирликларни ўзаро боғлиқликда, умумийлиги ва ўхшашлигига асосланган мавзувий гуруҳ ҳамда майдон

¹⁵ Тихонов А.К., Хатамов Н.Т. и др. Русско-узбекский тематический словарь. – Ташкент: Учитель, 1979. – С. 519.

асосида ўрганиш, тадқиқ қилиш амалий самара бериши маълум. Шунга таяниб айтиш мумкинки, лексикани идеографик (мавзувий) нуқтаи назардан ўрганишнинг асосий мақсади – сўзнинг турли (лисоний, терминологик, нутқий-ҳосилавий) маъноларини яхлитликда олиб таҳлил этиш, ўрганиш ва уларни ўз ўрнида тўғри қўллашни ўргатишдан иборат.

Демак, тилнинг лексик сатҳи ва birlikларни системавий тарзда мавзувий, семантик майдон нуқтаи назаридан тадқиқ этиш идеографик таҳлилнинг асосини ташкил қилади. Луғавий birlikларни идеографик тарзда ўрганиш эса улар ҳақида тўлиқ ва атрофлича маълумот олишга хизмат қилади.

Лексикология соҳасида амалга оширилган тадқиқотнинг баъзилари ана шу нуқтаи назарга мос, ўзбек луғатчилигида идеографик таҳлил натижалари идеографик луғат яратишга асос бўлади, деган фикрни айтиш мумкин. Чунки кейинги даврда олиб борилган лексикологик-семасиологик табиатли ишларда¹⁶ сўзлар маъновий яқинлиги асосида системавий таҳлилга тортилган, бу эса маъновий ўхшашлик асосида бирлашиш тамойилига асосланувчи идеографик луғат тузишда асосий материал сифатида хизмат қилади. Тилшунослигимизда қайд қилинганидек, “агар лексик маънолар маълум система бўйича тўпланган мисоллар ёрдамида изоҳланса, бундай луғатнинг қиймати юқори бўлади. Чунки бундай иш тутишда луғат бойлигини объектив тасвирлашга эришилади”¹⁷.

Лексикография тарихига назар ташланса, идеографик таҳлилга асосланувчи луғат намуналарини жаҳон тилшунослигида, шунингдек, рус

¹⁶ Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1999; Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996; Сафарова Р.Г. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Дисс....канд. филол. наук. – Ташкент, 1990; Қиличев Б. Ўзбек тилида партонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1997; Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадиий қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998; Нишонов Н. Ўзбек тилида «хайвон» архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2000; Саидова Х. Ўзбек тилида хайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 1995; Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2003.

¹⁷ Турсунов У. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Олий ўқув юрт. филология фак. талабалари учун дарслик. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 399.

лексикографиясида учратиш мумкин. Инглиз, француз, немис, испан тиллари материаллари асосида тузилган луғатлар анча. Жумладан, К.Плотц, К.Бабов, А.Врыгулев, Л.Розковцова, З.Ганусова, Г.О.Фогт каби лексикографларнинг ишлари алоҳида эътиборга молик. Сўзларни бутун моҳияти ва системаси билан кўз олдимизга келтирувчи луғат (идеографик луғат) эса маълум бир тил имкониятидан бемалол ва осон фойдаланиш учун шарт-шароит яратади. Шунинг учун бу – зарурий луғатдан бири. Бундай луғат – тил хазинаси.

Жаҳон тилшунослиги ва ижтимоий ҳаётида кенг қулоч ёйган луғатчиликнинг кенжа намунаси, “хазина”си ҳисобланаётган идеографик луғат аҳамиятининг ошиб бораётганлиги лексика соҳасидаги илмий изланиш ва тадқиқотларни ҳар бир луғавий микросистема юзасидан атрофлича, чуқур илмий асосга таянган ҳолда олиб боришни тақозо қилади. Зеро, юқорида таъкидланганидек, лексик-семасиологик тадқиқотларнинг муайян натижалари замонавий луғат учун муҳим материал сифатида хизмат қилиши лозим. ”Барча уни ташкил этувчи бирликлари орасидаги кучли семантик муносабатни яққол намоён этувчи луғатларни “тезаурус” деб атаймиз”¹⁸. Шу нуқтаи назардан қаралса, алоҳида луғавий-маъновий гуруҳ – ЕСКИАБ тизимини системавий текширишнинг аҳамияти яққол намоён бўлади. Лексик системанинг алоҳида бирликлари ва улар мансуб системани яхлит тадқиқ қилиш замонавий тилшунослик олдида турган муҳим вазифалардан.

1.2-§. Рельеф отлари – ер сатҳи кўринишини атовчи бирлик сифатида. *Рельеф* тушунчаси

Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлар, хусусан, уларнинг систем табиатини тавсифлашдан олдин *рельеф* сўзи ва у англатган тушунча ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз.

Рельеф бирлиги барча ЕСКИАБлари тизимини бирлаштирувчи гипероним лексема сифатида луғат, қомус ҳамда илмий ва ўқув адабиётларда қуйидагича талқин қилинади: “**РЕЛЬЕФ** I [*фр. relief* < *лот. relevo* – (бироз)

¹⁸ Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 365 с.

кўтараман] *геогр.* Ер сиртидаги табиий ёки сунъий равишда ҳосил бўлган ҳар хил нотекисликлар – паст-баландлик, тоғлик-нишабликлар мажмуи. *Тоғли рельеф. Ўзбекистон рельефининг тузилиши хилма-хил. – Тошкент заминининг устки қиёфаси, яъни рельефи худди шу босқичда шаклланди.* “Фан ва турмуш”¹⁹. “**Рельеф** (лат. relevo – кўтараман) географияда – ер юзаси, океан ва денгиз тубидаги нотекислик (паст-баландлик)лар йиғиндиси. Рельефнинг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

- мегарельеф (материклардаги дўнгликлар, океанлардаги ботиқлар);
- макрорельеф (тоғли ўлкалар, текисликлар);
- мезорельеф (жарликлар, сувости канъонлари, тепаликлар);
- микрорельеф (кичик жарликлар, қум тепалар)”²⁰.

“**Рельеф** (юнонча – кўтараман) – ер юзасининг катталиги, келиб чиқиши, ёши ва ривожланиш тарихи ҳар хил бўлган шакллари дир. Асосий рельеф шаклларига тоғ ва текисликлар мисол бўлади. Рельефнинг қуруқлик ёки сув остидаги кўриниш ва шакллари ҳар хил бўлади. Масалан, сув остида чўкма ва ботиқлар ҳар хил номланади. Батиал 3000 м гача, абиссал 6000 м гача, океан ботиқлари 6000 м дан паст чуқурликлар дир. Океан туби океан тизмалари, вулканик тоғлар, чўкмалар, текисликлар эса ҳавза, сойлик, плато каби кўринишларда бўлади”²¹. “**Рельеф** – (французча – кўтараман) – ер юзаси шакллари: тоғлар, текисликлар, пасттекисликлар, адирлар, ясси тоғликлар, тепаликлар, қирлар, водийлар, ботиқлар, сойликлар, жарлар ва бошқалар мажмуи. Рельеф икки хил куч – ички (эндоген) ва ташқи (экзоген) кучларнинг биргаликда ҳамда мунтазам ўзаро таъсири натижасида вужудга келади”²². Шунингдек, юқоридаги изоҳларга монанд талқин ва тавсифни бошқа тилларга оид адабиётларда ҳам кузатиш мумкин”²³.

¹⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдди. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 3-жилд. – Б. 375.

²⁰ Ўзбек совет энциклопедияси. 14 томлик. Бош муҳаррир ЎзССР ФА академиги И.М.Мўминов. – Тошкент: ЎзСЭ Бош редакцияси, 1977. 9-том. – Помирдарё-Синдикат, 1977. – Б. 242.

²¹ Табиий география. 6-синф учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – Б. 37.

²² Ғуломов П. Жўгрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 91.

²³ Большая Оксфордская энциклопедия / Пер. сангл. У.В. Сапциной, А.И. Кима, Т.В. Сафроновой и др. – М.: ЗАО «РОСМЭН-Пресс», 2007. – С.119-121; Даль В.И. Иллюстрированный толковый словарь русского

Онг борлиқдан нусха олиб, уни қисмларга бўлади. Бу қисмларни маълум муносабатдаги ўхшашлик ёки фарққа асосан турларга ажратади, гуруҳлайди ва таснифлайди. Идрок маҳсули тушунча ва уларнинг таснифи эса тил орқали ифода этилади. Тафаккур ва тил ўзаро диалектик боғланишда, ҳар хил лисоний жамият, шунингдек, ҳар бир соҳа мутахассиси томонидан серқирра табиат ҳодисасининг ўзи учун аҳамиятли қиррасига эътибор қаратилади ва тасниф жараёнида ана шу жиҳатига устуворлик берилади. Бу эса тадқиқ манбаи ва предмети масаласи билан боғлиқ. Юқорида келтирилган изоҳларга диққат қаратилса, биринчиси соф филологик табиатли, иккинчиси қомусий, учинчиси эса терминологик шарҳ. Улардан биз учун аҳамиятлиси “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”даги талқин. Лисоний талқинларда ҳам қандай методлар асосида ёндашилаётганлигига қараб тадқиқ манбаи бўлган ЕСКИАБларнинг турли қирраси ҳар хил аҳамият касб этиши табиий.

Маълумки, тил жуда серқирра, кўп аспекти ижтимоий-руҳий-физиологик ҳодиса, жараён. Бу қирранинг ҳар бири алоҳида тадқиқ предмети даражасида бўла олади. Шунинг учун тилшуносликнинг бутун тарихи мобайнида тилнинг алоҳида-алоҳида қиррасини ўрганувчи тилшуносликнинг компаративистика, натурализм, диахроник (тарихий) тилшунослик, синхроник (тавсифий) тилшунослик, структурализм, статистик лингвистика, психолингвистика, социолингвистика, ареал лингвистика, лингвистик типология, амалий тилшунослик каби оқим (мактаб, йўналиш)лари, тилнинг турли сатҳ бирликларини ўрганишга ихтисослашган фонетика, фонология, лексикология, лексикография, морфемика, грамматика, сўз ясалиши (деривация), семантика ва ҳ. бўлимлари ёнма-ён яшаб келмоқда. Оқим-йўналишлар яхлитлик сифатида олинган серқирра тилнинг айрим-айрим қиррасини чуқурроқ ўрганишга хизмат қилса, тилшунослик бўлимлари тилнинг турли хил (катта-кичиклик)даги бирликларини ўрганишга

ихтисослашган. Тилшуносликнинг барча оқим ва йўналиши фанимизнинг асосий тадқиқ манбаи – тил ҳақидаги билимимизни (айрим ҳолда айтиб бир нарсани ҳақида бир йўналишнинг ҳукми иккинчи оқим ҳулосасини инкор этса ҳам) муттасил тўлдириб боради. Шунинг учун лингвистик илмий тадқиқотда тадқиқ манбаи ва тадқиқ предмети тушунчаси фарқланади. Бундай ҳолатни тадқиқот манбаи бўлган ЕСКИАБ мисолида қуйидагича бериш мумкин: (1-жадвал)

1-жадвал

ЕСКИАБ тизимида нимани ўрганади (яъни тадқиқ предмети нимадан иборат)?	Тилшуносликнинг қайси бўлими, йўналишларида ўрганилади?
ЕСКИАБ келиб чиқиши ва тарихи, ривожланиши	Диахроник лексика
ЕСКИАБнинг тилнинг ҳозирги (ёки маълум бир) даврдаги ижтимоий (маъно фарқлаш) вазифаси	Синхроник лексика
ЕСКИАБнинг бошқа рельеф отлари билан оппозициялари ва парадигматик муносабатлари	Структурал лексика
ЕСКИАБнинг табиатдаги ифодаловчилари билан алоқалари	Натуралистик лексика
Маълум бир тилдаги ЕСКИАБни қариндош бўлмаган бошқа тилдаги ЕСКИАБ билан қиёслаш	Типологик лексика
Бир тилдаги ЕСКИАБни шу тил билан қариндош бўлган бошқа тил материаллари билан қиёслаш	Қиёсий лексика
ЕСКИАБнинг инсон руҳиятига таъсири, уни қабул қилиш ва ҳосил қилиш	Психолингвистик лексика

хусусиятлари	
ЕСКИАБнинг жамиятга таъсири, нутқ жараёнидаги ўзига хосликлари, уларнинг ижтимоий аҳамияти	Социолингвистик лексика
ЕСКИАБнинг бир тил ҳудудида тарқалиш хусусиятлари	Ареал лексика
ЕСКИАБнинг лексикографик талқини	Лексикография

Жадвалдан маълум бўладики, тадқиқ предмети сифатида қаралаётган бирлик турли томондан тасниф манбаи бўла олади, демак, у кўп қиррали.

Биз ЕСКИАБ тизими устидаги тадқиқотимизни диалектик методология асосида олиб борамиз, уларнинг ўзаро оппозициялари ва парадигматик алоқалари бевосита тадқиқ предмети ҳисобланади.

Ўзбек тили луғат таркибида ЕСКИАБ ҳам бошқа от лексемалар системаси каби тилимизда алоҳида луғавий гуруҳ, мустақил микросистема сифатида яшайди. Демак, ер рельефини атовчи отлар – ЕСКИАБ тизими алоҳида микросистема сифатида структурал лексиканинг тадқиқ предмети бўла олади.

Тил луғат бойлигидан кичикроқ бўлган лексеманинг системавий бирлашмалари кўринишидаги микросистема ЕСКИАБ тизимига нисбатан ҳам ишлатилиши ёки қўлланиши мумкинми деган савол қўйилиши табиий.

Ўзбек тилшунослигининг лексикология соҳасида олиб борилган изчил системавий тадқиқот натижаларига таяниб айтиш мумкинки, ўзбек тилида луғавий микросистема, унинг таркиби, қурилиши ва ривожланиши қонуниятлари илмий асосда тадқиқ этилган²⁴.

Дастлаб профессор И.Қўчқортоевнинг қатор ишида муҳим масала сифатида кун тартибига қўйилган сўзларнинг маъновий гуруҳларга бирлашиш қонуниятлари, бу гуруҳ ичидаги birlikларнинг маъно жиҳатдан

ўзаро боғланиши, маънодошлик қаторида бош сўз ва унинг қуршови каби тушунчалар ЛМСлар ҳақида фикр юритишга туртки бўлди²⁵.

Шунингдек, ўзбек лексикологияси ва семасиологиясининг кейинги даврида ҳолат феъллари, шахсий ижобий сифатлари, тана аъзолари номлари, шахсни ёш жиҳатдан тавсифловчи отлар, қариндошлик атамалари, ўсимлик номлари лексемалари кабилар бўйича амалга оширилган лингвистик тадқиқотлар, бажарилган ишлар ЛМГларни ажратиш ва ўрганиш, ЛМГ табиати, моҳияти ва унинг тўла-тўқис англаниши ҳамда оммалашишига самарали таъсир кўрсатди. Натижада ўзбек тили ҳодисалари асосида лексемаларнинг системавий бирлашмасидан бири – *луғавий гуруҳ* тушунчаси батафсил ёритиб берилди, уни тадқиқ этишнинг асосий йўл ва тамойиллари белгиланди²⁶.

Ўзбек систем лексикологияси ва семасиологияси янги босқичининг бошланишига асос бўладиган систем лексикологик тадқиқотларда нафақат систем табиатли қурилиш, балки алоҳида олинган ЛМГларнинг ички табиати, система ичидаги лексемалараро маъновий муносабат ва уларнинг амал қилиш чегараси кабилар тадқиқотнинг марказидаги масала сифатида таҳлилга тортилиб, ЛМГларнинг моҳияти очиб берилди²⁷. Ана шу илмий

²⁴ Бегматов Э., Неъматов Ҳ., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – № 6. – Б. 35-40; Юнусова З. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2004.

²⁵ Қўчқортөев И. Нутқ феълларининг семантик модели ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1974. – № 6; Қўчқортөев И. Сўзларнинг лексик-семантик тўдалари ҳақида / ТошДУ илмий асарлари. 359-чиқиш. 1969; Қўчқортөев И. Тилнинг луғат системасини ўрганишнинг бир йўли ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972. – № 3; Қўчқортөев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 168.

²⁶ Бегматов Э., Неъматов Ҳ., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – № 6. – Б. 35-40.

²⁷ Сафарова Р.Г. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990; Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1997; Қиличев Б. Ўзбек тилида партонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1997; Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадий қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998; Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1999; Нишоновна Н. Ўзбек тилида «хайвон» архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2000; Саидова Х. Ўзбек тилида хайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 1995; Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили

хулоса ва тадқиқотлар ишимиз миқёсида махсус система деб баҳоланаётган ЕСКИАБ тизимини алоҳида ЛМГ сифатида қараб, унинг системавий тадқиқ қилинишида асос вазифани бажаради. Зеро, ЕСКИАБ тизими марказ лексемалари *баландлик, пастлик, текислик* бирликларидан, уларнинг қуршовлари эса марказ лексемалари билан гипо-гиперонимик муносабатда бўладиган *тоғ, қир, сойлик, сайхон, адир, чуқур, ўнқир, жарлик* каби лексемадан иборат. Бундай хулосага келишга, албатта, ЛМГ асосини ташкил қилувчи марказ-қуршов лексемалари ўртасида гипо-гиперонимик муносабатнинг мавжудлик ҳолати асос бўла олади. Бинобарин, мазкур ЛМГ таркибидаги узвлараро мавжуд гипо-гиперонимик муносабатдан ташқари, градуонимик, синонимик, партонимик муносабатнинг ҳам мавжудлиги асослаб туради. Жумладан, *баландлик* (гипероним) лексемаси *тоғ, тепа, қир, адир* каби лексемалар билан ўзаро гипо-гиперонимик муносабатда, мазкур лексемалар ўз ўрнига кўра марказ ва қуршов мавқеини эгаллайди. Шунингдек, ЕСКИАБ ЛМГи ичидаги узвлар орасида “баландлик” белгисининг ортиб боришига кўра *дўнг → тепа → адир → қир → тоғ* лексемалари ўзаро градуонимик муносабат ҳосил қилади.

Юқорида баён қилинганлар асосида айтиш мумкинки, ЕСКИАБ тизимига нисбатан ҳам лексик сатҳдаги алоҳида микросистема сифатида қараб, уни системавий нуқтаи назардан тадқиқ қилиниши мумкин бўлган алоҳида тизим – ЛМГ деб ҳисоблаш лозим.

1.3-§. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи бирликлар тизими ва топонимик лексика

Маълумки, умумистеъмол сифатидаги ЕСКИАБ тизимининг лисоний қиймати топонимлар, географик ва геологик атамалар, шунингдек, диалектал лексика билан чамбарчас боғлиқ. Шу боисдан, ЕСКИАБ тизимининг ономастик ва умумистеъмол қирраларини ажратиш тадқиқ предметини

асосида тадқиқ этиш: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2003; Юнусова З. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2004.

муайянлаштиришда муҳим босқич. Айтилганидек, борлиқнинг ҳар бир ходисаси серқирра бўлганлиги сабабли оламнинг лисоний тасвири ва унинг ифодаловчиси бирлиги ҳамда қарама-қаршилиги мазкур тадқиқ предметида ҳам яққол юзага чиқади.

Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликларини алоҳида, нисбатан мустақил системага – ЛМГга бирлаштиришда борлиқ, хусусан, ер юза шакллариининг лисоний таснифи муҳим. “Илмий таснифдан фарқли ўлароқ, лисоний тасниф содда ва катта имконият берадиган тасниф”.²⁸ Ўзбек тили ЕСКИАБ тизимининг лисоний табиатини белгилашда ҳам лисоний тасниф катта ўрин тутди. Лисоний тасниф ўзбек тили ер юзаси шакллариини атовчи лексемаларни ЕСКИАБ тизими сифатида қараб, уларни “баланд”, “текис” ва “паст (чуқур)” белгисига кўра турли кўриниш (гуруҳ)ларга ажратади. Ўзбек тили лексик системасида ЕСКИАБ тизимининг лисоний қиймати “кўриниш”, “ўрин-жой”, “шакл” каби аташ, номлаш (денотатив) семаси ва ижтимоий баҳо (ижтимоий шартланган) маъносининг бутунлиги сифатида белгиланиши лозим. Нутқда бундай кенг лисоний маъновий қиймат ва имкониятдан – нутқ шароити, мақсади ҳамда қуршов сўзлари талаблари асосида алоҳида, муайян ҳолатда – маълум бир қисми реаллашади. Бу эса сўзловчи учун аҳамиятли қиррасига боғлиқ.

Ўзбек тили ЕСКИАБ тизимининг ҳам атамавий, ономастик, паремиологик ва бадий қўлланишини фарқлаш лозим. Чунки бундай қўлланишда муайян рельеф оти ўзгача маъновий таркибга эга бирлик тарзида ҳаракат қилади, ўзига хос хусусият ва имкониятга эга бўлади.

Ўзбек тилида ЕСКИАБнинг ономастик, хусусан, топонимик қўлланиши жуда кенг тарқалган, кўп ҳолларда, топоним шаклланиши, тузилиши, системасида улар алоҳида мавқе ва ўрин эгаллайди. ЕСКИАБ тизимига мансуб бирликлар ономастик лексика таркибида атоқли от сифатида қўлланади, ўзига хос лексик-семантик хусусиятини намоён қилиб

²⁸ Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадий қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – Б. 12.

туради. Жумладан, *Тов, Товбой, Товмурод, Товқора, Товлибой, Ёвон, Ёбон, Довон, Довонбой, Адир, Адирали* каби антропонимларнинг, *Оқтепа, Жарбоши, Япалоқчўққи, Довтепа, Куйгансой, Жойилма* каби топонимларнинг шаклланишида ҳам турли маъно кирраси билан қатнашиб, номинатив ва услубий-эмоционал вазифани бажаришга хизмат қилган²⁹. Дарвоқе, “Атоқли отлар ўз маъноси ва мотивизацияси, коммуникатив вазифаси, баъзи морфологик, деривацион хусусиятларига кўра турдош лексикадан фарқланади”³⁰. Тизим лексемаларининг бу каби лисоний-нутқий хусусияти ҳам махсус тадқиқини кутаётган масалалардан.

Топонимлар таркибида ЕСКИАБ умумлашма маънода бўлади. Жумладан, *Усмонтахта, Қўнғиртоғ, Қизилтепа, Майданоқ, Олатоғ, Жартена*³¹ каби топонимларда “баланд ёки юқори”, “жуда баланд” каби ҳар хил даражали белгилар *баландлик* маъносида мужассамлаштирилади. Албатта, бундай қўлланишда ЕСКИАБнинг денотатив семалари етакчи мавқеда келади, ижтимоий шартланган – коннотатив семалари заифлашади. Дарҳақиқат, ЕСКИАБ тўғри (ўз, бош) маънода ер юзаси шакллари, уларнинг турли кўринишларини топонимик жиҳатдан (нуқтаи назардан) аташнинг энг муҳим воситаси. Топонимик луғатларни кузатиш жараёнида топоним пайдо бўлишида асосан уруғ номлари (этноним) билан жўғрофий ҳудудни ифодаловчи отнинг асос бўлганлигига гувоҳ бўлиш мумкин³².

Халқимиз тарихи, турмуш шароити бевосита яшаш манзиллари, жўғрофий жиҳатдан жойлашишлари билан боғлиқ, бу ҳолат ер кўринишига

²⁹Бу ҳақда қаранг: Бегматов Э. Номлар ва одамлар. – Тошкент, 1966; Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси: (Изоҳли луғат). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 608 б; Орипов Ў.А. Нурота тумани макро- ва микропонимиясининг лисоний таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2003. – 22 б.

³⁰Орипов Ў.А. Нурота тумани макро- ва микропонимиясининг лисоний таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2003. – Б. 3.

³¹Топонимларнинг қайси ҳудудда қўлланилиши хусусидаги маълумотларни профессор Т.Нафасов томонидан тузилган “Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати” (1988)дан олиш мумкин.

³²Бу ҳақда қаранг: Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 288 б; Нафасов Т. Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи. – Тошкент, 1985; Эназаров Т. Шаҳрисабз ҳудуди жой номларининг тарихий-қийсий таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1993; Холмўминов Х. Бойсун ноҳияси ва унинг атроф ҳудудлари микропонимлари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1993. – Б. 27-36.

оид тушунчани ифодаловчи лексемалар системасида ҳам у ёки бу даражада акс этади. Шунинг баробарида, ер сатҳи кўринишини ифодаловчи луғавий бирликлар луғат бойлигимизнинг узвий, ажралмас қисми сифатида ўрнашади. Шунингдек, топонимлар асосида ҳам жўғрофий объектлар, жойнинг турли кўринишлари билан боғлиқ номлар кенг ўрин эгаллаши табиий.

Топонимик лексикамиз таркибида ЕСКИАБ билан ифодаланган жой номи анча. Кўпгина қишлоқ, шаҳар номига асос бўлган сўз ер сатҳи кўриниши билан боғлиқ тушунча асосида шаклланган. Демак, бундай топонимнинг вужудга келишида жой кўриниши асос вазифани бажарган. Топонимлар таркибида, айниқса, *тепа, дара, тахта, қир, майдон, тоғ, чуқур* каби ер юзаси шаклини ифодаловчи лексемалар жой номининг узви сифатида бевосита иштирок этади. Жумладан, *Авғонтахта, Айғиртепа, Арчамайдон, Асқартепа, Баринтепа, Бекдара, Бешдара, Боботўғ, Бойиргаза, Посбонтепа, Оқтепа, Мағокдара, Каттатахта, Кампиртепа, Говдара, Мингчуқур* кабилар.

Юқорида келтирилган лексемаларни кузатиб, айтиш мумкинки, топонимлар таркибида ЕСКИАБ тизимидаги марказ ва қуршов лексемалари ҳам кенг қўлланишда бўлади.

Ҳар бир лексик система ва микросистемалар таркибидаги лексемаларнинг семантик структурасида маъно тараққиёти, торайиши, силжиши кабилар рўй бериши – маълум ҳодиса³³.

Топоним таркибидаги ер сатҳи кўринишини ифодаловчи лексемаер сатҳи кўринишининг семантик структурасида ҳам ўзгариш рўй беришини

³³ Бу ҳақда қаранг: Кўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 168; Ғиёсов С. Ўзбек тилида субъектив баҳо сифатларининг семик таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986. – № 2. – Б. 28-33; Худойназаров И. Антропонимларнинг тил луғат тизимидаги ўрни ва уларнинг семантик-услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998; Турсунов У. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Олий ўқув юрт. филология фак. талабалари учун дарслик. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 399; Саидова Х. Ўзбек тилида ҳайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 1995; Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадий қўлланилиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998. – Б. 21; Раҳматуллаев Ш., Юнусов Р. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланишлар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1974. – № 1. – Б. 51-54.

кузатиш мумкин. Хусусан, *Ертепа, Жартена, Оқдовон, Бойиргаза, Каттатахта* каби топонимлар таркибидаги ер сатҳи кўринишер сатҳи кўринишини ифодаловчи лексемада аташ семаси асосий ўринни эгаллаган тарзда иштирок этаётганлиги фикримиз далили. Хусусан, лексик система таркибида *Ертепа* топоними билан *тепа* умумистеъмол ЕСКИАБ ўзаро приватив (нотўлиқ) зиддиятда, *Ертепа* белгили аъзо, *тепа* эса белгисиз аъзо мавқеида.

Тена лексемаси бошқа ЕСКИАБ, яъни *дара, чуқур, водий, дашт, тоғ* каби лексемаларнинг ҳар бири билан ўзаро эквиолент зиддият ҳосил қилади. Шунга кўра, ҳам айтиш мумкин бўладики, топонимлар таркибидаги *тепа* компоненти ЕСКИАБ мавқеидаги *тепа* лексемасига нисбатан семантик структураси жиҳатидан тенг эмас, унинг ифодалаш кўлами тор, яъни муайян жўғрофий объектга нисбатангина қўлланмоқда.

ЕСКИАБнинг жой номларига нисбатан қўлланишига, албатта, уларнинг семемаси семаларидан бири асос бўлиб хизмат қилади. Агар *Дурбинтепа, Испантепа, Бозортепа, Баҳринтепа* каби топонимлар таркибидаги *тепа* лексемаси *тепа* ер сатҳи кўриниши отининг “ўрин”, “жой” семаси асосида жой номини аташга хизмат қилаётган бўлса, *Айғиртепа, Бешиктепа, Етимтепа, Жартена* каби жой номларидаги *тепа* компоненти *тепа* ер сатҳи кўриниши отининг “кўриниш” семаси асосида жой номининг таркибига кирган.

Айтилганлар асосида дейиш мумкинки, ЕСКИАБ билан ер сатҳи кўриниши отига асос бўлган топонимлар ўртасида приватив зиддият мавжуд, бунда ЕСКИАБ белгисиз, топоним эса белгили аъзо сифатида қатнашади. Шунингдек, ер сатҳи кўриниши асос бўлган топонимлар ўртасида ўзаро эквиолент зиддият ҳам амал қилиши мумкин. Хусусан, *Бозортепа, Баринтепа, Овултепа, Қуруқдаҳна* каби топонимлар *Асқартепа, Айғиртепа, Қизилтепа, Бешиктепа* кабилар билан тенг қийматли зиддиятда, биринчи гуруҳ топонимлар ўз таркибидаги “ўрин-жой” (яшаш манзили) белгиси билан, иккинчи гуруҳ топонимлар эса “кўриниш” (ер сатҳи кўриниши номи)

белгиси билан ўзаро фарқланиши мумкин, демак, биринчи гуруҳ топонимлар учун “ўрин-жой”, иккинчи гуруҳ топонимлар учун “кўриниш” белгиси хос, уларни тенг қийматли зиддиятга қўйишга асос бўлади. Бундай вазиятда топонимлар таркибидаги ЕСКИАБнинг аташ семалари зиддият белгисини қўйишга хизмат қилмоқда.

Топонимик лексика таркибида ЕСКИАБ иштирок этган компонентли топонимлар (*Овултена, Наврўзтена, Мингчуқур, Маҳиндаҳна, Қоровултена, Моғолдара, Сайилтена* кабилар) билан бирга фақат битта ер сатҳи кўриниши оти ёки [ер сатҳи кўриниши оти+ер сатҳи кўриниши оти] тузилишли лексемалар ҳам топонимик лексика таркибидан жой олганлигини кузатиш мумкин. Масалан, *Давкамар, Ўйиқ, Майдонақ, Кўҳак, Кўтал, Камар, Жартена, Дашт, Даҳана* каби топонимлар таркиби фақат ер сатҳи кўриниши отларидан иборат. Буларда ҳам ЕСКИАБнинг денотатив семалари жой номларини аташ учун асос бўлганлигига амин бўламиз.

ЕСКИАБ, асосан, топонимларнинг таркибида битта узвни тўлдираётган, баъзан битта ўзи топоним мавқеида эканлигини, баъзида эса қўшма топонимнинг ҳар иккала узвини эгаллаган ҳолатни ҳам кузатиш мумкин. Қўшма компонентли топонимлар, асосан, икки таркибли бўлиб, бунда икки компонентнинг бирини ер сатҳи кўринишини ифодаловчи от ташкил этади. Жумладан, *Асқарчўққи, Асқартена, Усмонтахта, Баҳринтена, Бекдара, Етимтоғ, Етимсой, Моғакдара* каби таркибли топонимнинг иккинчи қисми ер сатҳи кўринишини ифодаловчи лексема билан ифодаланган. Бундай типдаги қўшма топоним қолипи, асосан, [белги+от] ва [от+от] каби кўринишда бўлади. *Асқартоғ, Етимсой, Моғакдара, Каттатахта, Говдаҳна, Боботоғ* каби топоним таркибидаги *асқар, етим, моғак, катта, гов, бобо* лексемалари “белги” семасини ташкил қилувчи сифатида келиб, *тоғ, сой, дара, тахта, даҳна* лексемалари билан бирикиб қўшма лексема ҳолига келган. Бу каби қўшма лексемалар – [белги+от] қолипи ҳосилалари.

Усмонтахта, Бекдара, Баҳринтена, Бозортена, Бойиргаза, Маҳиндара

каби топоним эса [от+от] қолипи ҳосилалари, бу қолипнинг биринчи қисмини ҳар хил (турли уруғ, шахс, йиғин, маросим) от эгаллайди³⁴, иккинчи қисмини эса, кўриниб турганидек, ЕСКИАБ ташкил этади. Шунингдек, тилимизда ҳар иккала қисми ЕСКИАБ билан ифодаланган таркибли топоним ҳам мавжуд: *Давкамар* (тоғ камар), *Арпақори* (тоғ довори устидаги майдон), *Кўтантоғ* (довон тоғ), *Заркамар* (тоғ бошидаги камар), *Талтепа* (тепа+тепа, яъни баланд тепа), *Тахтақорача* (устиди текис майдони бўлган довор), *Қултепа* (тоғ чўққиси, юсак чўққи, баланд тепа) қабилар³⁵. Ер рельефи асос бўлган бундай икки компонентли топоним [от+от] қолипи ҳосиласи деб қаралиши лозим. Бироқ бу каби қўшма от юзага келишида биринчи узви тўлдираётган от лексеманинг семаларидаги “баландлик”, “текислик” белгилари етакчи мавқеда, бошқа бир отнинг изоҳловчиси, аниқловчиси сифатида қатнашмоқда. Демак, [от+от] қолипи ҳосиласи бўлган қўшма топоним таркибидаги узвлар ЕСКИАБдан бўлса-да, биринчи узвдаги ЕСКИАБ ўзининг “баланд”, “текис”, “паст (чуқур)” белгиси асосида иштирок этиб, маъновий структурасида сифат силжиши рўй берган. *Талтепа*, *Қуллатепа*, *Давкамар*, *Арпақори* каби қўшма отнинг *тал*, *кўтан*, *қулла*, *дав*, *арпа* компонентлари семаларидаги “баландлик” семаси, *тепа*, *камар*, *қори*, *тоғ* каби лексемалар эса “жой” семалари асосида ўзаро бирикув ҳосил қилган. Бундан шундай хулоса қилиш мумкин: [рельеф оти + рельеф оти] қолипли қўшма топонимнинг биринчи қисмидаги лексемалар ҳосила семалари асосида, иккинчи компонентдаги лексемалар эса денотатив семалари билан иштирок этган. *Ўйиқ*, *Ағба*, *Адирмоқ*, *Бўйноқ*, *Газа*, *Камар*, *Дара*, *Чунгул*, *Кўтал* каби битта ЕСКИАБнинг ўзи билан ифодаланган топонимлар ҳам мавжуд, бундай лексемаларнинг жой номига асос бўлишида ҳам рельеф отининг аташ семалари хизмат қилган.

Демак, ЕСКИАБнинг топоним таркибидаги ўрни ва муносабатини

³⁴ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 288 б; Худойназаров И. Антропонимларнинг тил луғат тизимидаги ўрни ва уларнинг семантик-услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998.

қуйидагича белгилаш мумкин:

1. Ҳар иккала қисми ЕСКИАБ билан ифодаланган компонентли жой номи (*Давкамар, Талтепа, Арпақори, Кўтантоғ, Тахтақорача* кабилар).

2. Компонентидан бири ЕСКИАБ билан ифодаланган жой номи (*Асқарчўққи, Усмонтахта, Баҳринтепа, Бекдара, Етимсой* кабилар). Бунда ЕСКИАБ аташ семалари асосида топонимлар таркибига кирган.

3. ЕСКИАБнинг ўзи билан ифодаланган жой номи (*Камар, Газа, Ўйиқ, Дара, Кўтал, Чунгул, Азба, Бўйноқ* кабилар). Бунда ЕСКИАБнинг аташ семалари етакчилик қилган.

Кўринадики, ЕСКИАБ системаси топонимик лексика билан изчил алоқада, топонимлар тизимида муҳим ўрин эгаллайди. Бу атов бирликларнинг топонимик лексика билан муносабати ҳам мураккаб ва, айни пайтда, масъулиятли саналиб, алоҳида тадқиқ предмети бўла олади.

1.4-§. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари ва географик атамалар

Ўзбек тили лексикасининг таркибий қисми бўлган ЕСКИАБнинг терминологик ва умумистеъмол қиррасини ажратиш уларнинг лисоний қийматини муайянлаштиришда муҳим. Борлиқ ҳодисалари кўп қиррали моҳиятга эгалиги боис оламнинг лисоний тасвири ва илмий терминология ўртасидаги ўзаро муносабат диалектик қарама-қаршиликлар бирлиги қонунияти асосида намоён бўлади. Бу ҳолат тадқиқ предмети “борлиқ-лисон” омили асосида кузатиш жараёнида яққол юзага чиқади.

Таъкидланганидек, тадқиқ предмети бўлган ўзбек тилининг ЕСКИАБ тизими лексемаларига ҳам атамавий, ономастик, диалектал ва бадий қўлланишлар хос, бу қўлланишнинг ҳар бирида мазкур атов бирликлари ўзига хос қиррасини намоён қилади.

ЕСКИАБнинг атамавий қўлланиши анча кенг ўрганилган дейиш

³⁵ Бу ҳақда тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 288 б.

мумкин³⁶. Бироқ бу борадаги лексикографик талқин ва тавсифни умумистеъмол бирликлар ва уларнинг хосланган (атамавий, диалектал) қўлланишлари орасидаги лисоний муносабат нуқтаи назаридан олиб борилса, улар янада муфассаллик ва мукаммаллик касб этади.

Ўзбек жўғрофий атамалари тизимида ҳам, бошқа соҳаларда кузатилганидек, ўзбек тилининг ички имконияти негизида ҳосил қилинганлари миқдори анча. Бу борада, айниқса, ер юзаси кўринишлари билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи атамалар алоҳида эътироф этилиши лозим.

Маълумки, атама шаклланишида муайян фан тармоқлари, касб-хунар соҳаларида маълум тушунчаларни аниқ ифодалаш мақсадида умумхалқ тилида ишлатилаётган сўзлардан маъносини махсуслаштириш усули устувор аҳамиятга молик. Хусусан, жўғрофий тушунчаларни ифодалайдиган ўзбек тили атамалари ҳам умумистеъмолдаги сўзлар маъносининг ихтисослаштирилиши натижасида юзага келган дейишга асос бор. Масалан, ўзбек халқ нутқида *тоғ* лексемаси умумистеъмол сўзи сифатида қўлланишда, тил тараққиётининг кейинги босқичида маъноси ихтисослаштирилиши натижасида жўғрофий атама мақомини олган. Демак, маълум бўладики, *тоғ* лексемаси семантик структурасида жиддий семантик ўзгариш рўй беради. Шунингдек, тилимиздаги кўпгина сўзлар умумхалқ нутқида бир маънони, маълум ихтисослик соҳасида эса бошқа бир маънони ифодалайди. Жумладан, *илдиз* сўзи ўзбек тили умумистеъмол қатламида “ўсимликнинг озуқа билан таъминлаб турувчи қисми” семемаси асосида ишлатилса, математика соҳасида математик амаллардан бири сифатида изоҳланади. Бунда *илдиз* лексемалари ўзаро омоним бирликлар, *илдиз* лексемасининг бундай фарқли тушунчаларни англатиши ҳамда ҳар хил маънога эга бўлиши, албатта, сўздаги умумистеъмол маънонинг ихтисослашуви натижаси деб қаралиши

³⁶ Ғуломов П. Жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 105 б.; Ҳасанов Ҳ.Ҳ. География терминлари луғати. – Тошкент: Фан, 1964; Қораев С.Қ. ва бошқ. Географик терминлар ва тушунчалар изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 156 б.; Мурзаев Э. Словарь

лозим. Шунингдек, *илдиз* сўзи икки хил тушунча ифодалаши, шу билан бирга, уларнинг маънолари аслида ўзаро алоқадор бўлганлигини ҳам инобатга олиш лозим. Математик “илдиз”да ҳам кўчма маънолилиқ, ҳам унинг ихтисослашуви омонимия ҳодисасининг келиб чиқишига асос бўлган. Айни пайтда, *илдиз* лексемасининг семантик структурасида торайиш юз берганлиги кузатилади.

Юқорида таъкидланганидек, соҳалардаги атамаларнинг яратилишида муҳим роль ўйнайдиган бирликлар, асосан, умумхалқ тилидаги сўзлар³⁷. Ушбу фикрни ўзбек жўғрофий атамалари системасига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Жўғрофий атаманинг вужудга келишида салмоқли ўрин эгаллайдиган ер юзаси шакллари билан боғлиқ лексемалар миқдори талай: *тоғ, тепа, дўнг, чўққи, қир, адир, дашт, дара, сой* кабилар.

Демак, айтиш мумкинки, ўзбек жўғрофий атамаларининг кўп қисми ўзбек тилининг ички имкониятлари асосида вужудга келган. Бундан жўғрофий лексемалар, хусусан, атамалар системасининг тараққиёт ва бойиш манбаларидан асосийси умумистеъмол лексемалар эканлиги ҳам аён бўлади. Шу ўринда айтиб ўтиш мумкинки, юқорида кузатилганидек, топонимик лексика таркибининг асосий қисмини ЕСКИАБ ташкил қилган эди. Худди шунингдек, атамавий қўлланиш соҳасида ҳам салмоқли ўрин эгалловчи ЕСКИАБ тизими тилимиз лексик сатҳида муҳим аҳамиятга эга алоҳида лексемалар системаси эканлиги яққол намоён бўлади.

Хўш, умумистеъмол сўзлари ва илмий атамашунослик муносабатида лисоний имкониятлар ЕСКИАБ ва жўғрофий атамалар ўртасида қай тарзда амал қилади, лексема ва атаманинг ўзаро маъновий муносабати қандай мавқеда бўлади? Навбатдаги кузатув ва талқинлар мазкур масалалар юзасидан амалга оширилади.

народных географических терминов. – М.: Мысль, 1959. – 633 с.; Мирортик Мирабдулла ўғли. Жўғрофий атамалар луғати. – Тошкент: Фан, 1992. – 56 б.

³⁷ Қораев С.Қ. ва бошқ. Географик терминлар ва тушунчалар изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 156 б.; Хуррамов К. Узбекские народные термины, обозначающие рельеф южного Узбекистана: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1980; Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим

Халқ тилида узоқ даврлардан бери истеъмолда бўлган ер юзаси кўринишларини ифодаловчи сўзлар жўғрофий тушунчани англатишга ихтисослашиб, атамавий моҳият касб этганда умумистеъмол ЕСКИАБ ва жўғрофий атама ўртасида содир бўлган шаклий-мазмуний ўзгаришни уларнинг лексикографик талқинларидаги изоҳлари орқали ҳам англаш мумкин. Хусусан, *тепа* лексемасининг умумистеъмол ва атамавий мавқедаги икки система бирликлари орасидаги муносабат қандай кўринишларга эга бўлишини кузатамиз.

“ЎТИЛ”да *тепа* лексемасига қуйидагича изоҳ берилган: “**ТЕПА 1** Ер сатҳидан баланд, дўнг жой; тепалик, баландлик”³⁸. Лексеманинг атамавий изоҳи эса қуйидагича: “*Тепа* - усти гумбаз шаклидаги, ёнбағирлари қия бўлган дўнг, баланд жой. Нисбий баландлиги 200 м дан ошмайди”³⁹.

Юқорида келтирилган изоҳлар, албатта, фарқли ва бундай бўлиши табиий. Чунки “ЎТИЛ”да сўзлар умумистеъмол нуқтаи назардан туриб изоҳланган бўлса, унинг жўғрофий тушунчани ифодаловчи лексема сифатидаги маъноси эса соҳа нуқтаи назаридан талқин этилган ва унга (тавсифга) илмий муайянлик киритилган. Зеро, тавсифлар ўзаро қиёсланганда, “ЎТИЛ”даги *тепа* лексемасининг изоҳида “умуман бошқа жойга нисбатан юқорида жойлашган баландлик” деган белгиси аҳамиятли бўлиб, атамавий изоҳидаги “нисбий баландлиги 200 м дан ошмаслик” семаси билан ўзаро фарқланиши кузатилади. Изоҳлардаги ўхшашлик (умумийлик) эса ҳар иккала лексема таркибида мавжуд бўлган “баландлик” семасидир. Шунингдек, “ЎТИЛ”даги тавсифда *тепа* ер ЕСКИАБ “умуман ер сатҳидан баланд бўлган жой” маъноси асосида атама мавқеидаги *тепа* ер ЕСКИАБга нисбатан кенгроқ тасаввур ҳосил қилишга имкон беради. Алоҳида системалардаги икки *тепа* сўзи битта лексеманинг турли мавқедаги кўриниши, уларнинг маънолари ўртасида ўзаро алоқадорлик сезилиб туради,

масалалари. – Тошкент, 1977; Абдиев С. Ўзбек тилининг соҳавий лексикасини тадқиқ этиш: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2003.

³⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 4-жилд. – Б. 66.

бирок умумхалқ тилидаги *тепа* маъноси махсуслаштириш йўли орқали соҳавий вазифага ўтганда, умуман бошқа тушунчани эмас, балки умумистеъмол ЕСКИАБ англатган тушунчага илмий тус берилиб, соҳа тушунчасини ифодалашга хизмат қилади. Шу ўринда умумистеъмол ЕСКИАБ билан жўғрофий қўлланишнинг ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатига эътибор қаратиш лозим.

Тепа умумистеъмол ЕСКИАБ ва *тепа* жўғрофий атамаси сифатидаги лексеманинг ўхшашлиги уларнинг мазмуний томонида ҳам яққол юзага чиқади. Алоҳида мавқедаги икки лексема семемасидаги ўхшаш сема “баландлик”. Уларни ўзаро фарқлашга асос бўлган жиҳат *тепа* ер ЕСКИАБда “аниқ чегараланмаганлик” семаси, *тепа* жўғрофий лексемасида “200 м дан ошмаслик” дифференциал сема ҳисобланади. Кузатувдаги *тепа* лексемасининг ижтимоий шартланган ва атамавий семемалари “баландлик” семаси билан парадигматик муносабат ҳосил қилиб, “аниқ чегараланмаганлик” ва “200 м дан ошмаслик” семалари асосида ўзаро тенг қийматли зиддият ҳосил қилади. Юқоридаги кузатишга асосланиб айтиш лозимки, умумистеъмол семема ва у асос бўлган атамавий семема орасида маъновий боғлиқлик бўлса-да, жўғрофий қўлланишдаги семема билан умумистеъмол семема ўзаро фарқли жиҳатга ҳам эга. Бунда, асосан, маълум соҳа нуқтаи назарига кўра ишлатилиш улар ўртасидаги тафовутни вужудга келтирган. Умумистеъмол қатламдаги ЕСКИАБ атамавийлик касб этганда, унинг семантик структурасида “ихтисослашиш” натижасида торайиш юз берган. Чунки умумхалқ тилидаги ер сатҳи кўринишини ифодаловчи лексема семемаси ихтисослашиб, соҳага доир муайян тушунчани аниқ ифодалаш учунгина хизмат қилади. Умумистеъмол қатламдаги ЕСКИАБнинг маъновий таркибидаги кенг кўламли маънолари соҳа тушунчасини англатиш учун қўлланишда бўлиб қолди, бу эса ўз-ўзидан лексеманинг семантик структурасида ўзгариш рўй берганлигидан далолат беради. Демак, атамавий семема умумистеъмол семеманинг торайган ва муайянлашган ҳосила

³⁹ Гуломов П. Жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 105.

кўриниши, муайян соҳанинг атамавий бирлиги мақомида қаралади.

Бундай ҳолатларни бошқа умумистеъмол ЕСКИАБлар билан улар асос бўлган жўғрофий атамалар ўртасида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, *тоғ* умумистеъмол лексемасининг семемаси “ЎТИЛ”да қуйидагича талқин этилади: “**ТОҒ 1** Ер юзасининг теvarак-атрофдаги текислик, тепалик ёки бошқа баландликка нисбатан якка ёки қатор ҳолда баланд кўтарилган, одатда, турли тош, қаттиқ жисмлардан иборат қисми”⁴⁰. *Тоғ* лексемаси жўғрофий атама сифатида эса, шундай изоҳланган: “*Тоғлар* – Ер пўстининг якка-якка ёки қатор тизмалар, палахсалар шаклида кўтарилган жойлари. Турли хил баландликда бўлади. Мутлақ баландлиги 600 м дан баланд жойлар одатда тоғлар дейилади...”⁴¹ *Тена* лексемасининг умумистеъмол семемаси билан жўғрофий семемаси орасидаги ўзаро ўхшашлик ва фарқли жиҳат *тоғ* лексемасининг турли қўлланиши орасида ҳам кузатилади. Жумладан, умумистеъмол қатламдаги *тоғ* сўзи ва *тоғ* атамаси “баланд кўтарилган қисм, жой” семалари асосида ўзаро ўхшашлик ҳосил қилиб, “текислик ёки тепаликка нисбатан баланд” ва “600 м дан баланд” семалари билан ўзаро фарқланади. Бу ўхшашлик ва фарқлар мазкур лексемаларнинг лисоний системадаги ўзаро муносабатлари асосида. *Тоғ* лексемасининг умумистеъмол ва атамавий маънолари фарқлилиқ касб этса-да, борликда битта воқелик (объект) билан боғлиқлиги жиҳатидан умумийлик касб этади.

*Тоғ*нинг умумистеъмол семемаси билан жўғрофий семема ўзаро лисоний нуқтаи назардан қаралганда, қуйидагича манзара касб этади: *тоғ* лексемасининг умумистеъмол ва жўғрофий семемаларидаги интеграл семалар “баландлик” бўлса, *тоғ*нинг умумистеъмол қўлланишида “аниқ чегараланмаган баландлик” ва атамавий семемасида “600 м дан баланд” семалар ўзаро фарқловчи (дифференциал) қийматга эгалиги билан характерланади.

Умуман, соҳа лексикасидаги атамалар ва уларга асос бўлган

⁴⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 4-жилд. – Б. 163.

⁴¹ Ғуломов П. Жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 107.

умумистеъмол сўзлари ўртасидаги ўзаро умумийлик ва фарқлар умумистеъмол ЕСКИАБ тизими ва жўғрофий лексемалар системаси бирликлари орасида ҳам мавжудлиги эътироф этилгани ҳолда, *тепа*, *тоғ* каби ЕСКИАБ ва *тепа*, *тоғ* сингари жўғрофий атамалар орасидаги шаклий-мазмуний муносабатлар масаласи мунозарали дейиш мумкин.

Агар юқорида кузатилган ҳолатларга асосланиладиган бўлса, кўпмаънолилик асосида лексемалараро маъновий боғлиқлик кузатилса-да, ер ЕСКИАБ ва жўғрофий лексема ўзаро полисемантик муносабатда эмас, балки омонимик муносабатда дейиш мумкин. Демак, ЕСКИАБ ва у асос бўлган жўғрофий атаманинг маъновий табиатида ўзгариш рўй бериши унинг ихтисослашиши, маълум тармоқ тушунчасини ифодалаш натижаси деб қаралиши зарур, улар ўртасидаги фарқ эса фақат қўлланиш доирасида юз беради. ЕСКИАБ семемасидан жўғрофий семема “ўсиб чиққанда”, бошқа вазифага ўтганда аташ семаси асос бўлиб, унинг семантик структурасида торайиш юз беради, шу билан бирга, алоҳида лексема мақомини эгаллайди.

Жўғрофий лексемалар системаси таркибан турли кўринишга эга, уларни дастлаб туб ёки ясамалигига кўра қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин: 1) туб жўғрофий лексемалар; 2) ясама жўғрофий лексемалар.

Биринчи гуруҳга *водий*, *газа*, *адир*, *тепа*, *қир*, *жар*, *довон*, *тоғ*, *чўққи* кабилар мансуб бўлса, *баландлик*, *белтоғ*, *очгаза*, *паст-текислик*, *супатоғ*, *жарлик*, *етимтоғ*, *ясси тепа* кабилар эса ясама жўғрофий лексемаларни ташкил қилади.

Тадқиқ предмети ЕСКИАБ эканлигидан келиб чиқиб, жўғрофий лексемалар таркибидаги ер сатҳи кўриниши билан боғлиқ маҳаллий жўғрофий атамага асосий эътибор қаратилмоқда. Туб жўғрофий лексема сифатида қараладиган *тоғ*, *тепа*, *адир*, *қир*, *дара*, *газа*, *довон* каби лексемалар дастлаб умумхалқ тилида ҳам туб лексема мавқеида бўлган. Улар ихтисослашиб, соҳа тушунчаларини ифодаловчи лексемаларга айланганда ҳам ҳеч қандай грамматик ўзгаришсиз туб жўғрофий лексема таркибидан жой олган, яъни ўзларининг туб лексема эканлигини соҳа лексемаси

мавқеига ўтганда ҳам сақлаб қолган. Бундай айнанликни уларнинг туб-ясамалилиги нуқтаи назаридан айтиш мумкин, холос.

Ер сатҳи кўриниши билан боғлиқ ясама жўғрофий лексемалар, асосан, аффиксация ва композиция усуллари орқали ясалган.

Текислик, жарлик, баландлик, тоғлик, дўнғлик кабилар кўшимча кўшиш усули билан ясалган ясама жўғрофий лексема бўлса, *белтоғ, ясси тепа, ясси жар, қоратоғ, ёнбағир, очгаза, дўнғқум, пасттекислик* кабилар композиция усули орқали ҳосил қилинган ясама лексемалар. Дарҳақиқат, “ясама сўзнинг маъноси ва бошқа хусусиятлари унинг таркибий қисмлари маъноси, шу қисмларга хос хусусиятлар асосида юзага келади”⁴².

ЕСКИАБ асос бўлган ясама жўғрофий лексема ясалишида [*от+лик=асосдан англашилган қисм маъносига аниқ эга жой*] ҳамда [*сифат+лик=асосдан англашилган белгига эга жой*] деривацион қолиплар муҳим ўрин тутати. Масалан, *жарлик, тоғлик, тепалик, сайхонлик, адирлик* кабилар [*от+лик*] қолипи ҳосилалари бўлса, *пастлик, баландлик, текислик, чуқурлик* каби лексемалар иккинчи қолип асосида юзага келган. Кўринадики, [*от+лик*] кўринишидаги қолипнинг [*от*] қисмини ЕСКИАБ эгаллайди. Яъни аффиксация усули билан ҳосил қилинган ясама жўғрофий лексемада ясовчи асос ЕСКИАБдан, ясовчи кўшимча мавқеида, асосан, *-лик* от ясовчи кўшимчаси иштирок этади. *-лик* кўшимчасидан ясама содда жўғрофий атамалар тузишда ўрин-жой кўринишини ифодалаш учун кенг фойдаланилади. Маълумки, *-лик* аффикси, асосан, *от, сифат* ва *равиш* туркумига оид сўзлардан от ясовчи кўп маъноли кўшимча⁴³.

-лик аффикси ясовчи асосдан англашилган қисмга эгалик маъносидаги от ясайди: *баландлик, пастлик, жарлик, дўнғлик, қиялик, яланғлик* каби. Бундай лексемаларнинг айримлари *-лик* аффиксисиз қўлланиши ҳам мумкин. Масалан, *жарлик, тепалик, дўнғлик* каби лексемага хос маънода *жар, тепа,*

⁴² Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. – Б. 146.

дўнг ЕСКИАБнинг ишлатилиши кузатилади. Лекин *-лик* аффикси қўлланганда, кўрсатилган маъно аниқ ифодаланади. Қиёсланг: *тепа* – маконнинг юқори томони (юқориси); *тепалик* – ер сатҳининг юқорига кўтарилган қисми⁴⁴. Юқоридаги *-лик* аффикси орқали ясалган ясама сўзда асосдан англашилган жой, кўриниш аниқлик касб этмоқда. Бу аниқлик ясама сўзнинг ясалиш структураси ташкил этувчисидан бўлган *-лик* компоненти маъноси ёрдамида юзага чиқади.

Ясама жўғрофий лексема таркибида ясовчи асос, асосан, умумистеъмол ЕСКИАБ, баъзан *баланд*, *текис*, *паст* каби сифат туркумидаги бирликлар ҳам от мавқеида келиб, полифункционаллик белгиси орқали ер сатҳи кўринишини ифодаловчи жўғрофий лексема ҳосил қилишда қатнашади. Масалан, *баландлик*, *текислик*, *пастлик* каби.

Географик атаманинг тузилиш жиҳатидан қўшма ҳисобланадиган типдаги лексемалар таркибида умумистеъмол ЕСКИАБ салмоғи анча. Хусусан, *олатог*, *супатог*, *ёнбағир*, *ёнартог*, *ясси жар*, *дўнғқум* каби. Бу каби жўғрофий лексемаларнинг ясамалигини уларнинг морфологик таркибини кузатиш орқали қуйидагича изоҳлаш мумкин.

Қўшма ясама жўғрофий лексемалар таркиби, асосан, икки ўзакли, алоҳида маъноларига эга бўлган бирликлар бирикувидан ҳосил қилинган. Икки бирликнинг шунчаки бирикишидан юзага келгандек кўринадиган бу каби қўшма лексемаларнинг ясалишида ўзига хос сўз ясалиш структурасини белгилаш мумкин. *Олатог*, *супатог*, *етимтог*, *ёнар тог*, *ясси тог*, *белтог* каби қўшма жўғрофий лексемалар композиция усули билан ҳосил қилинган ясама лексема. Айнан *тог* лексемаси композиция усули билан ясалган бундай типдаги қўшма лексеманинг бир нечаси таркибида иштирок этмоқда. Лекин, шунга кўра, мазкур лексемаларнинг сўз ясалиш структурасини ясовчи асос ва ясовчи шакл компонентларига ажратиш мушкуллик туғдиради.

⁴³ Бу ҳақда қаранг: Ҳожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши. Олий ўқув юртларининг филология факультетлари студентлари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – Б. 42; Нурмонов А., Маҳмудов Н. Ўзбек тили сўз ясалишига бир назар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1987. – № 5. – Б. 22-24.

Бундай қўшма лексемаларнинг таркибидаги *тоғ* компоненти сўз ясалиш асоси ёки ясовчи шакл вазифасида бўла олмайди. Масалан, *олатоғ*, *супатоғ*, *етимтоғ*, *ёнартоғ* қўшма лексемалари тоғнинг турли белгилари асосида ҳосил қилинган. Шу туфайли ҳам мазкур қўшма лексемалар маъносини компонентлари маъноси билангина асослаб бўлмайди. Бундай қўшма лексемаларнинг маъноси яна бошқа лексемалар билан бирга асосланади: *олатоғ* - кўп йиллик қор ва музликлари бўлган тоғ; *етимтоғ* – тоғ тизмасидан ажралган ҳолда алоҳида жойлашган ёлғиз тоғ; *ёнартоғ* – сўнмаган вулкани бор тоғ.

Композиция усули билан ҳосил қилинган қўшма жўғрофий лексемаларнинг айримларида нисбат берилаётган нарса, белги ва ш.к. бир неча қўшма лексема учун умумий бўлмай, айнан бир қўшма лексеманинг ўзигагина хос бўлиши мумкин. Масалан, *олатоғ* қўшма лексемаси “кўриниш”, *супатоғ* “текис майдонга эгалик”, *ёнартоғ* қўшма лексемаси “ёндош ҳодисага эгалик”, *етимтоғ* эса “алоҳида жойлашганлик” белгилари асосида шаклланган бирлик.

Композиция усули билан ясалган қўшма жўғрофий лексеманинг айрими ташқи кўринишидан сўз бирикмасига ўхшайди, сўз бирикмаси шаклида қўлланилади. Шунга кўра, улар сўз бирикмасидан келиб чиққандек, синтактик-лексик усул билан ясалгандек кўринади: *ясси тоғ*, *паст текислик*, *яссижар*, *дўнгқум*, *ёлғизтоғ* каби. Лекин бундай қўшма лексемалар ҳам бирон нарсага нисбатан бериш асосида ёки маълум белги асосида композиция усули билан ҳосил қилинган. Композиция усули билан ясалган бундай қўшма лексемалар ясовчи асос ва ясовчи шаклдан иборат ясалиш структурасига эга бўлмаган қўшма лексемалар. Шунга кўра, бундай қўшма лексемаларнинг ясамалиги диахрон нуқтаи назардан текширилиши лозим.

Академик А.Ҳожиёв таъкидлаб ўтганидек, “нимага нисбат берилишига, қандай белги асосга олинишига кўра, композиция усули билан ясалган

⁴⁴ Бу ҳақда қаранг: Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясалиши. Олий ўқув юртларининг филология факультетлари студентлари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – Б. 43.

қўшма сўзлар, маълум умумийликларга эга бўлса ҳам, лекин уларга нисбатан сўз ясаиш структураси, сўз ясаиш маъноси кабилар ҳақида гапириш мумкин бўлмайди. Бундай қўшма сўзларнинг ясаишида маълум бир белги асос бўлса ҳам, лекин бу умумий белги шу қўшма сўзларнинг структура ёки маъносига кўра бир турга бирлаштира олмайди”⁴⁵.

Жўғрофий лексемалар тузилиши жиҳатидан ҳам ўзаро фарқланади: а) содда жўғрофий лексемалар: *дара, тоғлик, қир, адир, газа, қоя, сойлик, кўтал, дўнг*; б) қўшма жўғрофий лексемалар: *олатоғ, етимтоғ, пасттекислик, ёнбағир, ясси жар, белтоғ, дўнгқум*; в) бирикмали жўғрофий лексемалар: *баланд тоғлар, бурмали тоғлар, пастлик ер* каби.

Содда жўғрофий лексемалар битта ўзакдан ташкил топган, туб ва ясама каби фарқланишга эга. Содда жўғрофий лексемалар асосида ЕСКИАБ ётишини ҳам алоҳида қайд қилиш лозим. Бундай вазиятда умумистеъмол ЕСКИАБ жўғрофий лексема мавқеига ўтганда, шунчаки қўлланишдагина эмас, балки умумистеъмол ЕСКИАБнинг семантик структурасида ҳам ўзгариш содир бўлади. Бундай маъновий ўзгаришни *адир* ЕСКИАБнинг жўғрофий лексема мавқеига ўтган ҳолатини кузатиш орқали ҳам билиш мумкин.

Адир ЕСКИАБ “ЎТИЛ”да қуйидагича изоҳланган: “**АДИР** Тоғларга яқин, тоғ этакларидаги алоҳида тепалик ерлар”⁴⁶. Жўғрофий терминларнинг изоҳли луғатида эса *адир* лексемаси “*Адирлар – Ўрта Осиё тоғлари этагидаги чўл ва чалачўл қирлар... Адирларнинг мутлақ баландлиги 400-500 м дан 1000-1500 м гача боради...*” тарзида изоҳланади⁴⁷.

Адир лексемасининг юқорида келтирилган икки хил изоҳига таяниб, унинг семаларини ҳам икки кўринишда бериш мумкин. *Адир* умумистеъмол ЕСКИАБ мавқеидаги лексема семемаси таркиби “умумистеъмолга оид”, “ер юзаси кўриниши”, “баландлик” каби семадан ташкил топган. *Адир*

⁴⁵ Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаиши. Олий ўқув юртларининг филология факультетлари студентлари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – 112 б.

⁴⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 5-жилд. – 680 б. – Б. 40.

лексемасининг жўғрофий семемасини эса қуйидагича белгилаш мумкин: “географияга оид”, “баландлик”, “ер юзаси кўриниши”, “баландлиги 400-500 м дан 1000-1500 м гача”, “чўл ва чалачўл зонасида учрайдиган” каби семалардан иборат.

Икки системага хос бу икки лексема семемаси ўзаро қиёсланганда, *адир* умумистеъмол ер ЕСКИАБ ва *адир* жўғрофий атама семемаларида ўзаро ўхшаш ва фарқли белги яққол намоён бўлади. Хусусан, *адир* лексемасининг икки нуқтаи назардан изоҳларидаги ўхшашлик ва фарқлилик, уларнинг семалари асосида юзага чиқаётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Икки лексеманинг ўхшашлиги семемаларидаги “баланд ер, баландлик” белгисига асосланса, ер сатҳи кўринишини ифодаловчи умумистеъмол атов бирлик *адир*даги “белгиланмаган баландлик” семаси, жўғрофий атама мавқеидаги *адир* лексемаси семемасининг “400-500 м дан 1000-1500 м гача бўлган баландлик” семаси уларнинг ўзаро алоҳида лексемалар сифатида қаралишига асос бўлади.

ЕСКИАБ ва у асос бўлган жўғрофий лексемаларнинг терминологик ҳамда умумистеъмол изоҳларидаги ўхшашлик уларнинг битта воқелик билан боғланиши асосида белгиланса, ўзаро фарқли жиҳатлари умумистеъмол ва соҳавий қўлланиши асосида юз бериб, алоҳида лексемалигини таъминлаб туради.

Жўғрофий лексеманинг тузилиш жиҳатидан қўшма ҳисобланадиган типдаги лексемалар таркибида ЕСКИАБ салмоғи анчагина. *Олатог*, *супатог*, *дўнгқум*, *ёнбагир* каби қўшма лексемаларни мисол сифатида келтириш мумкин. Бу каби жўғрофий лексемаларнинг етакчи компоненти, кўриниб турганидек, ЕСКИАБдан, улар асосида [сифат+от]лик битишувли муносабати ётади.

Қўшма жўғрофий лексеманинг сифат+от типдаги лексема маъноси етакчи ва ёрдамчи компонентнинг семантик структураси асосида келиб чиқади. Масалан, *олатог*, *супатог* каби қўшма жўғрофий лексемалар

⁴⁷ Гуломов П. Жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 7.

таркибидаги биринчи (ёрдамчи) компонент вазифасида келган сифат етакчи компонент билдирган предметнинг кўриниши, ҳолатига ишора қилади. Бунда “аниқловчи” бўлак асосий компонентнинг маъносини умумлаштириб келади.

Қўшма жўғрофий лексемалар таркибида *дўнгқум*, *белтоғ* каби от+от муносабатли қўшма лексемалар ҳам учрайди. Бундай лексемаларнинг компонентлари худди одатдаги сифат+от типидagi қўшилмага ўхшайди, бироқ биринчи компонентнинг маъно структурасидаги семантик силжиш уни отдан анча узоқлаштирган ва белгини ифодаловчи сифат туркумидаги лексемаларга яқин қилиб қўйган. Хусусан, *дўнгқум* атамаси “ўсимликлар билан мустаҳкамланган ёки чала мустаҳкамланган тепа, қатор тепа шаклидаги қумлар” тарзида изоҳланади⁴⁸.

Бинобарин, *дўнг* алоҳида атама сифатида “кичик тепа, узун чўзилган кир” семемасига эга бўлган ҳолда, қўшма лексеманинг биринчи компонентини тўлдирганда, *қум* лексемасининг аниқловчиси вазифасида келиб, отлик хусусиятидан белги билдирувчига ўтади, натижада *дўнг*нинг семантик структурасида силжиш рўй берган.

Худди шунингдек, *белтоғ* атамаси таркибидаги лексемалар ўртасида ҳам зоҳиран от+от муносабати бордек туюлса-да, *бел* отининг сифатга силжиши содир бўлганлигини англаш қийин эмас. Чунки *дўнг* ва *бел* лексемалари умумистеъмол ЕСКИАБ мавқеидаги *қум* ва *тоғ*нинг бирон-бир белги-хусусияти, кўриниш-ҳолатига ишора қилмоқда. Шу жиҳатдан қараганда сифат+от (*олатоғ*, *супатоғ*) ва келтирилган мисоллардаги от+от муносабатли қўшма лексемаларнинг умумий маъносидаги фарқ деярли йўқолган.

Кузатувлар асосида айтиш мумкинки, жўғрофий лексема таркибидаги қўшма тури, асосан икки узвли, асосий компонент ЕСКИАБдан ва ёрдамчи узв вазифасидаги лексемалар эса сифат туркумига оид ҳамда сифатга силжиган, яъни сифатлашган от лексемалардан таркиб топган. ЕСКИАБ асос бундай қўшма жўғрофий лексема миқдори содда тузилишли жўғрофий

⁴⁸ Гуломов П. Жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 37.

лексемага нисбатан кам.

Жўғрофий лексема таркибида қўшма лексема каби кам учровчи бирикмали жўғрофий лексема ҳам бор: *баланд тоғлар, бурмали тоғлар, настлик ер, ясси жар, ўртача тоғлар* каби. Бирикмали жўғрофий лексема асосан сифат+от типдаги битишув муносабатли бирикувдан ташкил топган, уларнинг асосида ҳам ЕСКИАБ асосий компонент мавқеида. Албатта, бундай бирикма отли бирикма сифатида талқин этилиши баробарида, сифат+от типдаги грамматик воситасиз бириккан *баланд тоғлар, бурмали тоғлар, ясси тепа, настлик ер* каби қўшма лексемаларнинг маъновий қийматини ёрдамчи компонент вазифасида келган *баланд, бурмали, ясси, настлик* лексемаларининг семемасига таянган ҳолда асослаш лозим бўлади. Хусусан, *баланд тоғлар* жўғрофий лексеманинг семемаси *баланд* ва *тоғ* қисмларининг семемавий муносабати асосида қуйидагича белгиланиши мумкин: “баландлиги 2000 м дан юқори бўлган тоғлар”. Шунингдек, *баланд тоғлар* атамаси “аниқ белгиланган”, “2000 м дан юқори бўлган” семалари асосида соҳавий лексика таркибидан жой олиб турган бўлса, умумистеъмол мавқеидаги қўлланишда “умуман, анча баланд” семаси асосида иштирок этади.

Бурмали тоғлар, настлик ер типдаги жўғрофий лексемалар таркибидаги етакчи компонент ҳам ЕСКИАБдан, уларнинг аниқловчиси ўрнида нисбий сифатлар мавқеидаги луғавий бирлик қатнашади. Демак, бирикмали жўғрофий лексемада нисбий сифат от билан бирга аниқловчили бирикмани юзага келтиради. Бундай кўринишли бирикма таркибидаги лексемалар семемалари асосида ўзаро битишувли муносабатда бўлади.

Умуман олганда, жўғрофий лексема таркибидаги туб ва ясама лексема умумистеъмол ЕСКИАБ асосида юзага келиши, ясамалиги нуқтаи назаридан ясама жўғрофий лексема аффиксация ва композиция усули орқали ясалганлиги, ясама қўшма жўғрофий лексеманинг асосий компоненти ЕСКИАБ билан ифодаланиши, бирикмали кўринишдаги турида ҳам етакчи қисм ЕСКИАБдан ташкил топиши, жўғрофий лексемалар системасининг

бойиш манбаи умумистеъмол ЕСКИАБ эканлиги жўғрофий лексемалар системасида алоҳида хусусият ҳисобланиб, муҳим аҳамият касб этади.

Жўғрофий лексемалар морфологик жиҳатдан ўзак, аффиксация йўли билан ясалган содда ясама, композиция усули билан ясалган қўшма ва таркибли лексемалардан иборат; этимологик жиҳатдан туб, яъни ўзбекча сўзлар, араб, форс ва қисман рус ва рус тили орқали кирган сўзлардан ташкил топган.

Ўзбек тили жўғрофий лексемаларининг умумистеъмол ЕСКИАБ тизими билан муносабати масаласининг ёритилиши тадқиқ предмети моҳиятини аниқлаштиришга кўмак беради. Шунга кўра ҳам айтиш мумкинки, соҳа атамалари билан умумистеъмол ЕСКИАБ ўртасидаги ўзаро алоқа, лексик-семантик муносабат ҳали етарли даражада ёритилмаганлиги туфайли, ўз тадқиқини кутаётган масалалардан саналади.

1.5-§. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари ва диалектал лексика

Тилнинг бойлиги — унинг лексик системаси. Лексик системадаги луғавий бирликларнинг лисоний қиймати масаласи муайян тилга асос бўлган диалектизмларга қиёсан ҳам белгиланади.

Маълумки, ўзбек тилининг асосида лаҳжалар ётади. Шу боис ўзбек тили ЕСКИАБ тизимининг тил системасидаги ўрни ва маъно қиймати масаласи диалектизм билан боғлиқ ҳолда ҳам ҳал этилиши табиий. ЕСКИАБ тизими билан диалектал лексика муносабати алоҳида тадқиқ предмети сифатида қаралмаган бўлса-да, адабий тилимиз лексикасининг асл манбаи ҳисобланишга ҳақли бўлган диалектал лексика юзасидан аҳамиятга молик ишлар бажарилганки, улар нафақат умумхалқ тилининг илмий тадқиқоти, шунинг баробарида, лексикологик-семасиологик тадқиқотлар учун қимматли материал, база сифатида эътироф этилиши лозим. Умумхалқ жўғрофий терминларини тадқиқ қилган тилшунос Қ.Хуррамов ишига мурожаат қилинганда умумистеъмол ЕСКИАБнинг туб илдизи умумхалқ лексикасига

бориб тақалишига яна бир бор гувоҳ бўлишимиз мумкин⁴⁹.

Ўзбек тили ЕСКИАБ системасининг шаклланиш, бойиш манбаи ва негизини, юқорида таъкидланганидек, асосан диалектизмлар ташкил қилади. Жумладан, *тоғ, тепа, дара, сой, дўнг, чўққи* каби ер сатҳи кўринишини ифодаловчи умумистеъмол атов бирликлар шева сўзлари асосида юзага келган. Мазкур ЕСКИАБнинг умумхалқ тилидаги кўринишлари сифатида куйидаги диалектизмларни кўрсатиш мумкин: *тов, тав, тевача, тувача, тубача, тепачак, тўбачак, чўнг тепа, чўнгқи, чўнгқир...*каби⁵⁰.

Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи умумистеъмол атов бирликлар билан диалектизмлар ўртасидаги ўзаро муносабат зич, бир-бирига таъсири қанчалик кучли бўлмасин, ҳар икки система лексемаларининг ўзига хос фонетик, морфологик ва лексик фарқларга эгаллиги яққол сезилиб туради. Улар ўртасидаги умумийлик ва фарқ масаласи ғоят мураккаб, айти пайтда, масъулиятли ҳам. Икки система бирликлари ўртасидаги мавжуд ўхшашлик турли томонлама, баъзан фонетик, баъзан лексик жиҳатдан кузатилади. Ўхшашлик масаласи фонетик, лексик ва морфологик жиҳатдан кузатилганда турли хил манзара кўзга ташланади.

Умумистеъмол *тоғ* лексемаси диалектал лексика таркибида *тов, тав, доғ, дағ* каби кўринишларда бўлиб, фонетик фарқлилик улар ўртасидаги семантик умумийликка путур етказмайди. Чунки ҳар икки қатламга оид бирликларда ҳам баландлиги юқори бўлган ер сатҳи кўриниши англашилади. Демак, ўзбек адабий тилидаги ЕСКИАБ ва улар учун асос вазифасини ўтаган диалектизмлар ўртасидаги фарқлар, асосан, фонетик жиҳатдан, уларнинг семемавий умумийлиги сақланади. Икки система лексемаларининг ўзаро фонетик фарқли хусусиятини ўзбек шеваларининг турли-туманлиги билан асослаш мумкин. Жумладан, *тоғ* ер ЕСКИАБнинг қипчоқ шеваларида *тов*, ўғуз лаҳжасидаги шеваларда *дағ* тарзида қўлланиши ҳисобга олинса, фонетик фарқлилик масаласи ойдинлашади.

⁴⁹ Хуррамов К. Узбекские народные термины, обозначающие рельеф южного Узбекистана: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1980. Ўша асар. – С. 24-39.

⁵⁰ Ўша асар. – С. 24-39.

Диалектизмлар билан шаклий фарққа эга бўлган умумистеъмол ЕСКИАБ сирасига *адир* (*одиз, атиз*); *тепа* (*тева, тўба*); *тахта* (*такча*); *қир* (*қирра*) кабилар билан бирга *олатог* (*олатов, алатог, аладаг*); *тоғкамар* (*давкамар*); *асқартоғ* (*асқартов*) каби қўшма ЕСКИАБни ҳам киритиш мумкин. Албатта, бундай ҳар хиллик мазкур лексемалар таркибидаги товушларнинг турли талаффузи асосида юзага келган.

Юқорида санаб ўтилган икки қатлам бирликлари ўртасидаги шаклий фарқ уларнинг товуш системаси билан боғлиқ бўлса, *дўнг* – *дўнгса* (диал.); *дўнглик* – *дўнгалак* (диал.); *қир* – *қирра, қирот, қиранг* (диал.) каби айрим умумистеъмол ЕСКИАБ ва диалектизмлар ўртасидаги фарқ морфемалари асосида белгиланади. Ҳар икки турдаги (фонетик ва морфологик) фарқ юқорида келтирилган бирликларнинг маъновий табиатига таъсир кўрсатмаган, фақат шаклий томонидагина дахлдор деб саналиши лозим. Хусусан, *дўнг* умумистеъмол ер ЕСКИАБ “ернинг бирмунча баланд кўтарилган қисми, жойи” деган семемага эга бўлса, *дўнгса* диалектизми “кичкина дўнг, пастак тепалик” белгилари билан ифодаланади. Кўринадики, диалектизм *дўнг* таркибидаги *-са* морфемаси кичрайтириш маъноси билан қатнашиб, *дўнг* умумистеъмол бирлиги билан *дўнгса* диалектизмнинг маъновий мослигига путур етказмаган. Ёки *дўнглик* умумистеъмол ер ЕСКИАБ “дўнг ер, тепалик” тарзида қўлланишда бўлса, диалектал лексикада худди шу мавқеда *дўнгалак* лексемаси келади. Булар орасидаги фарқлилик шаклий томонидагина эканлигини уларнинг лексикографик изоҳи орқали ҳам кузатиш мумкин. Зеро, *дўнгалак* кўп маъноли диалектизм сифатида “дўнг ер, тепалик” тарзида изоҳланади⁵¹. Шунингдек, *дўнгалак* диалектизми иккинчи семемаси билан *дўнглик* кўп семемали умумистеъмол ЕСКИАБнинг иккинчи семемасига маъновий мос бўлади. Турли системага мансуб икки мавқедаги бундай лексемалар маъновий табиатида ҳеч қандай тафовут кузатилмаяпти. Демак, уларнинг фарқлилиги товушлар талаффузи ва таркибидаги

⁵¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 1-жилд. – Б. 675.

морфемаларнинг шаклий ҳар хиллиги асосида юзага келмоқда.

Диалектизмлар таркибида ер сатҳи кўринишини англатувчи жуда кўплаб лексемани учратиш мумкин, бироқ уларнинг барчаси умумистеъмол қатламдан, яъни умумистеъмол ЕСКИАБ тизимидан жой олмаган ҳолат ҳам мавжуд. Хусусан, *қатов, харра, орқавул, қайир, давкар, қаткамар, қайирма, ёти, сала, қасноқ* каби диалектизм ўзбек тили луғат бойлигининг умумистеъмол қатламидан ўрин олмаган.

Айрим ЕСКИАБ адабий (умумистеъмол) тилдагига нисбатан шеваларда кенгроқ маънода ёки қўлланиши маълум даражада чекланиб, маъноси ҳам биров торайган ҳолда ишлатилади. Жумладан, *аланг* лексемаси шеваларда кўп тушунча билан боғланган бўлса-да, адабий тилда умуман бошқа маъноли бирлик сифатида иштирок этади. *Аланг* лексемаси диалектал ва умумистеъмол мавқеда қўлланишда бўлганда икки мавқеда келган бирлик фонетик ўхшашликда бўлиб, маъно жиҳатидан ўзаро фарқланади. Масалан, ўғуз ва қипчоқ лаҳжаларида қайд қилинган *аланг* лексемаси қуйидаги маъноларда ишлатилади:

- а) бекор ётган яроқли ер (бўз ер);
- б) сув оқмайдиган эски ариқ;
- в) каналдан чиқариб ташланган тупроқ уюми каби⁵².

Мазкур диалектизм умумистеъмол лексема мавқеига ўтганда унинг семантик структурасида ўзгариш юз беради. Бу ўзгариш миқдор ва сифат белгисига эга, янги семемани вужудга келтирган. *Аланг* диалектал лексика таркибида “бўз ер”, “сув оқмайдиган эски ариқ”, “каналдан чиқариб ташланган тупроқ уюми” каби кўп семемали лексема сифатида иштирок этади. *Аланг* умумистеъмол ЕСКИАБ мавқеида қўлланганда “текис, кенг майдон” семемасига эга бўлади, холос. Бунда маъновий торайишдан ташқари шаклий фарқ ҳам юз берган: *аланг* – *яланглик* тарзида.

Мазкур лексема эски манбаларда ҳам, айрим туркий тилларда ҳам худди шу (*аланг*) фонетик шаклда учрайди, лекин, маъно жиҳатидан,

⁵² Ўзбек халқ шевалари луғати. (Масъул муҳаррир: Абдурахманов Ш.Ш.) – Тошкент: Фан, 1971. – 409 б.

шевадаги қўлланиш маъносига кўра фарқланади: туркманларда *аланг* – қир, тепалик; туркларда *аланг* – очик жой; қозоқларда *аланг* – майдон; қадимда *аланг* – текис майдон, яланг, сахро⁵³. Бу маъноларнинг барчаси бир-бирига яқин – ўсимлик ўсмайдиган, текис жой, яланглик. Мазкур сўзнинг ўзбек адабий тилида “яланг жой”, “яланглик” сингари муқобили бор, бу атама фонетик ҳодиса – прокопа асосида юзага келган, Қашқадарё вилояти билан Туркменистон Республикаси ҳудуди ўртасида Аланг номли катта чўл бор, бу ном “яланг”, “яланғоч”, “яланғоч чўл” маъноларини англатади.

Кузатишлардан маълум бўладики, айрим умумистеъмол ЕСКИАБ ва унга асос бўлган диалектизмлар ўртасида ҳам шаклий, ҳам маъновий фарқлилик мавжуд.

Умумистеъмол ЕСКИАБнинг кўп қисми ўзбек тили диалектларидаги ер сатҳи кўриниши билан боғлиқ лексемаларга шаклий ва мазмуний жиҳатдан мутаносиб. Хусусан, *камар*, *зор*, *чўл*, *чуқур*, *газа*, *дара* кабилар. Бундай диалектал ва умумистеъмол мавқедаги лексемаларнинг лисоний қиймати ҳамда шаклий жиҳати ўзаро мос, уларнинг икки хил қўлланишида озгина бўлса-да, фарқли жиҳат кузатилмайди. Демак, диалектизм *камар*нинг маъновий қиймати у асос бўлган умумистеъмол *камар*нинг семемасига ҳам ҳеч ўзгаришсиз кўчган, бу икки лексеманинг маъновий қиймати бир-бирига тўла мос. Юқорида келтирилган бошқа лексемаларнинг лисоний қиймати ҳақида ҳам шундай фикрни билдирса бўлади. Шунингдек, умумистеъмол ЕСКИАБ билан (уларга асос бўлган) диалектизмлар ўртасида шаклан бошқа-бошқа, бироқ лисоний қиймати мувофиқ келувчи бирликларни ҳам қайд этиб ўтиш лозим. Хусусан, *довон* – *ошув*, *чуқурлик* – *қазғаноқ*, *террасса* – *тахта*, *такча*, *дўнг* – *дабсан*, *дара* – *танги*, *текислик* – *ҳовар*, *ёнбағир* – *ширам*, *яланглик* – *аланг*, *бел* – *кам*, *қир* – *ёпи* кабилар.

Диалектал лексика таркибида ер сатҳи кўринишини англатувчи жуда

⁵³ Девону луғот-ит турк. Ғ. Абдурахмонов ва С. Муталлибовлар иштироки ва таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 16; Ўзбек шевалари лексикаси. (Масъул муҳаррирлар: Абдуллаев Ф., Ишаев А.) – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 32.

кўп лексема борки, уларнинг ҳаммаси умумистеъмол лексика таркибида акс этган бўлмаса-да, вариантлари умумтил луғат бойлигидан ўрин олган. Хусусан, *адиз, отиз, атиз – қир; қирот, қират, қиранг, қирра – қир; тева, туба, тува – тепа; дўнгалак, дўм, дўмбиқ, дўнгса, дабсан – дўнг; чўнгқи, чўнгқир, чўнг – чўққи; токча, такча, тахта – терраса; кўтал, бел, ошув, добон, кам, азба, овға, азва – доvon* кабиларнинг семантик ва синтактик куршови ўзаро мос келади.

Диалектизмлар асос бўлган таркибли, мураккаб тузилишли умумистеъмол ЕСКИАБнинг ёрдамчи қисми ўрнида айнан диалектик бирликлар қатнашиб, рельеф отидан англашилган предметнинг белгиларини англатиб туради: *суна тоғ, ола тоғ, асқар тоғ, оқ тоғ* каби.

Мураккаб ва таркибли умумистеъмол ЕСКИАБ тизимининг асосида ҳам диалектизмлар ётишини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Айтилганлар асосида қуйидагича хулосаларга келиш мумкин:

1. Ўзбек тили ЕСКИАБ системасининг бойиш ва шаклланиш тарихи ўзбек шеваларининг шаклланиш тарихи билан узвий боғлиқ, унинг тадрижий тақомили узок ҳамда мураккаб даврни ўз ичига олади.

2. Адабий тилда учрамайдиган ер рельефи билан боғлиқ диалектизмлар бўлса-да, уларнинг вариантлари сифатида қўлланиладиган бирликлар мавжуд.

3. Айрим диалектизмлар семантик структурасида торайиш юз бериб, умумистеъмол ЕСКИАБ сифатида қўлланилган ҳолатлар ҳам учрайди.

4. Адабий тилнинг шаклланиши ва тараққиётига асос бўлган диалектизмларнинг умумистеъмол ЕСКИАБ тизими билан ўзаро муносабатини белгилаш ЕСКИАБ лисоний қийматини яққол тасаввур этишда, амалий лексикография соҳасида муҳим аҳамият касб этади.

5. Диалектизмлар билан умумистеъмол ЕСКИАБ ўртасида фонетик, морфологик, лексик фарқлилик кузатилади. Шу билан бирга, улар орасида умумийликлар ҳам қайд этилади.

Боб бўйича хулосалар

1. Тилни системавий ўрганиш билан унинг ташкил этувчи қисмлари – алоҳида сатҳларини система сифатида тадқиқ этиш айнан бир нарса эмас, чунки ҳар бир ҳодиса асосида алоҳида-алоҳида хосса ва қонуният ётади.

2. Тил антологик (ички тузилиш) жиҳатдан кўп сатҳлилик хусусиятига эга, унинг ҳар бир сатҳи системалиликка амал қилади. Жумладан, лексик сатҳ бутун ва бўлак диалектикасини ўзида акс эттирган ҳолда, муайян лексик-семантик гуруҳ муносабатидан ташкил топган система. Тилнинг системавийлигини таъминловчи омиллар сирасида гипонимик муносабат алоҳида ўрин эгаллайди.

3. Тилнинг лексик сатҳини, бирликларни системавий тарзда мавзувий, семантик майдон нуқтаи назаридан тадқиқ этиш идеографик таҳлилнинг асосини ташкил қилади.

4. *Рельеф* бирлиги барча ЕСКИАБни бирлаштирувчи гипероним атама сифатида луғат, илмий ва ўқув адабиётларида ер сиртидаги турли нотекисликлар – баландлик, пастлик, тоғ ва шу кабилар йиғиндиси тарзида талқин қилинади. Тоғ, текислик, пасттекислик, адир, ясси тоғлик, тепалик, қир, водий ва сойлик, жар ер сатҳи кўриниши, булар сирасида тоғ ва текисликлар асосий рельеф шакллари саналади.

5. Ер сатҳини ифодаловчи барча бирликлар “ер сатҳи кўриниши” деган интеграл семаси асосида ЕСКИАБ микросистемаси таркибидан жой олган.

6. ЕСКИАБ тизими маркази *баландлик, пастлик, текислик* бирликларидан, уларнинг қуршовлари эса марказ лексемалари билан гипогиперонимик муносабатда бўладиган *тоғ, қир, сойлик, сайҳон, адир, чуқур, ўнқир, жар, водий, ботиқ* каби лексемалардан иборат.

7. ЕСКИАБнинг лисоний қиймати топонимик лексика, жўғрофий атамалар, шунингдек, диалектал лексика билан чамбарчас боғлиқ. ЕСКИАБнинг шаклланиши, семантик структураси, битта микросистемага бирлаштириш билан боғлиқ масалада борлиқнинг, хусусан, ер юза

шакллариининг лисоний таснифи муҳим аҳамият касб этади. Бундай тасниф ўзбек тилидаги ЕСКИАБ тизимини “баланд”, “текис” ва “паст (чуқур)” семаларига кўра турли кўриниш (гуруҳ)ларга ажратади.

8. Ўзбек тили лексик системасида ЕСКИАБнинг лисоний қиймати “кўриниш”, “ўрин”, “жой”, “ҳажм-миқдор”, “шакл” каби аташ, номлаш (денотатив) семалари ва ижтимоий баҳо (ижтимоий шартланган) маъноларининг бутунлиги сифатида баҳоланиши лозим.

9. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи умумистеъмол атов бирликнинг ономастик, хусусан, топонимик қўлланиши жуда кенг тарқалган, бу ҳолат алоҳида тадқиқ манбаи бўла олади. ЕСКИАБ тўғри (ўз, бош) маънода ер юзаси шакллариини, уларнинг турли кўринишини топонимик жиҳатдан (нуқтаи назардан) аташнинг энг муҳим воситаси.

10. Ўзбек жўғрофий атамаларининг кўп қисми ўзбек тилининг ички имконияти асосида вужудга келган. Умумистеъмол қатламдаги ер сатҳи кўринишини ифодаловчи атов бирлик атамавийлик касб этганда, унинг семантик структурасида “ихтисослашиш” натижасида торайиш юз беради. Демак, атамавий семема умумистеъмол семеманинг торайган ва муайянлашган, ихтисослашган кўринишидир. Умумистеъмол ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирлик билан атамавий бирлик ўзаро омонимик муносабатда деб қаралиши лозим.

11. Ўзбек тили ЕСКИАБ тизимининг шаклланиш ва бойиш манбаини асосан диалектизм ташкил қилади. Диалектизм билан ЕСКИАБ ўртасидаги фарқ фонетик, лексик ва морфологик жиҳатга кўра кузатилади. Диалектизмлар таркибида рельеф билан боғлиқ айрим лексемалар ҳам борки, улар умумистеъмол ЕСКИАБ тизимидан жой олмаган.

12. Ўзбек тили ЕСКИАБ системасининг бойиш ва шаклланиш тарихи ўзбек шеваларининг шаклланиш тарихи билан узвий боғлиқ, унинг тадрижий тақомили узок ҳамда мураккаб даврни ўз ичига олади.

II БОБ. ЎЗБЕК ТИЛИ ЕР САТҲИ КЎРИНИШЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ АТОВ БИРЛИКЛАРИ ТИЗИМИДА МАЪНОВИЙ МУНОСАБАТЛАР

2.1-§. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари тизимининг семантик структураси

Ўзбек тили лексикасининг таркибий қисми бўлган умумистеъмол ЕСКИАБ тизимининг семантик структурасида умумий ва фарқловчи белгиларни ажратиш, уларнинг денотатив, коннотатив ва функционал семалари хусусиятлари, семема таркибидаги комбинатор имконият ҳамда лексемалараро маъновий муносабатларнинг ойдинлаштирилиши ҳам улар лисоний қийматини белгилашда аҳамиятли.

Семасиологиядаги муҳим масаладан бири – лексеманинг семантик структураси ва лексик-семантик муносабатлар билан боғлиқ масала. Лексеманинг семантик структураси таркибини лексик маъно, маъно оттенкаси ҳамда эмоционал-экспрессив оттенка ташкил қилади⁵⁴. Айрим лексеманинг семантик структурасида семема ва қўшимча оттенкалар иштирок этгани ҳолда, баъзиларида фақат семема кучайиб, маъно оттенкаси ноль даражада бўлиши мумкин, масалан, *тоғ, тош, дарахт, жар* кабида.

Дарҳақиқат, сўзнинг маъно (семантик) тузилиши мураккаб ва серқирра, буни билиш асосида тушунча майдони (идеография)нинг ўзига хос жиҳатини аниқлаш мумкин. Сўз маъноси тузилишида, айниқса, денотатив (маъно-предмет муносабати), сигнификатив (маъно-тушунча муносабати) ҳамда структурал алоқа (маъно-маъно муносабати) алоҳида аҳамият касб этади⁵⁵.

Сигнификатив жиҳатни ўрганишда тилнинг лексик системасида

⁵⁴ Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М., 1959. – С. 57.

⁵⁵ Бу ҳақда қаранг: Собиров А. Сўз ва тушунча. Сигнификат // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2003. – № 4. – Б. 74; Мадраҳимов И. Ўзбек тилида сўзнинг серқирралиги ва уни таснифлаш асослари: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – 25 б.; Неъматов Ҳ. Сўз, унинг тил ва нутқдаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1988. – № 6. – Б. 38-43.

муайян сўзларнинг битта семантик майдон ичида бир-бири билан бирикиб, ягона парадигматик қаторни ташкил қилиши муҳим. Ўзбек тили лексикасида ҳам бундай семантик майдон миқдори анча ва улар алоҳида тадқиқотлар учун текшириш манбаи бўла олади.

Маълумки, семантик гуруҳ ичидаги ҳар бир лексемага шу гуруҳнинг энг кичик бирлиги сифатида қаралади ва унинг лисоний қиймати, семантик таркиби мазкур гуруҳ ичидаги бошқа лексемалар билан узвий алоқадорлиги асосида аниқланади, белгиланади. Бу хусусдаги фикрларни ер юзаси кўринишини ифодаловчи бирликлар юзасидан давом эттирамиз.

Тог, яланглик, адир, тепа лексемалари “ер сатҳи кўриниши” семасига кўра бир гуруҳдан ўрин олади. “Баландлик” семаси асосида *тоғ, адир, тепа* баландликни билдирувчи бирлик сифатида битта парадигмага бирлашади, *яланглик* эса бундай белгига эга эмаслиги сабабли мазкур парадигмадан жой ололмайди. “Ўртача баландлик” семаси билан *адир, тепа* лексемалари *тоғ* лексемасидан фарқланади. Кузатувимиздаги лексемаларни мазкур белгилари асосида битта семантик майдонга тўплаш, уларнинг умумий ва хусусий хоссаси ҳақида фикр юритиш имконияти юзага келади. Албатта, бундай фикр юритиш лисоний бирликнинг маъновий табиати асосини ташкил қиладиган семемага таянган ҳолда амалга оширилади. Дарвоқе, сўзларнинг ифода плани лексема, мазмун плани эса семема атамалари билан атаб келинмоқда. Семема ва унинг моҳияти, лисоний системадаги мавқеи, семема ва тушунча муносабати масаласи ўзбек тилшунослигида алоҳида тадқиқ манбаи сифатида текширилганлигини ва “семема” хусусида фикрлар билдирилганлигини кузатишимиз мумкин: “Семема лисоний субстанция, у ўзида нутқий маъновий белгилар бўлган ЯХВО хоссасига зид УМИС каби сифатга эга бўлади”⁵⁶. “Семема деганда фақат лексик маънонинг ўзини кўзда тутиш ҳодисани тор тушуниш бўлади. Лексеманинг мазмун планига, лексик маънодан ташқари, стилистик, нутқий хосланиш каби белги-хусусиятлар ҳам

⁵⁶ Бобожонов Б. Семема, унинг нутқий воқеланиши ва изоҳли луғатдаги талқини: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2004. – Б. 7.

киради, буларнинг барчаси биргаликда семеманинг семантик структурасини ташкил қилади”⁵⁷. Лисоний бирлик бўлган лексеманинг лисоний системадаги ўрни, луғавий парадигмадаги мавқеи, микросистемаларнинг қурилиш қонуниятлари ва талқини масаласи семема орқали ойдинлаштириш ҳисобга олинган бўлса, семеманинг моҳияти ва мавқеи масаласи ҳал қилувчи роль ўйнайди. Систем лексикология томонидан бу масала кун тартибига қўйилиб, унинг ечими таклиф этилган.

Ўзбек тили лексикасининг ЕСКИАБ микросистемаси, унга мансуб бирликлар ва уларнинг семантик структураси ҳам ўзига хос хусусият ҳамда қонуниятга эга. Тилимизнинг умумистеъмол қатламида қўлланишда бўлган ер сатҳи кўриниши билан боғлиқ тушунчани ифодаловчи лексемаларнинг семантик структураси ранг-баранг бўлиши билан бирга, уларда турли маъно нозикларини ҳам қўзғатиш мумкин.

Ҳозирги замон фани қўлга киритган улкан ютуқлар тадқиқ манбаининг очилмаган қирраларини очиш, уларнинг қонуниятларини чуқур ва атрофлича англаб етишда айрим ҳодисаларни умумлаштириш, уларнинг системавий ва структурал хоссаларини тўғри белгилаш катта самара беришини кўрсатмоқда. Бугунги ўзбек тилшунослиги назарий босқичида нутқий ҳодисаларни умумлаштириш, уларни ўзаро алоқадорликда олиб ўрганиш соҳасидаги ишлари билан характерланади. Бошқа сатҳларга нисбатан лексикада нутқ ҳодисаларини умумлаштириш анча илгари бошланган, бу ёндашув ўзининг ижобий натижасини намоён этиб келмоқда. Шунингдек, семасиологиянинг тараққиёти ўзаро генетик алоқада бўлган семемаларни юқорида босқичда умумлаштириш масаласини кўндаланг қўймоқда. Бугун ўзбек тилшунослигида лексик сатҳнинг системавий табиатлилиги, луғавий парадигмаларнинг ажратилиши, мазкур микросистемаларнинг таркиби ва қурилиш қонуниятлари юзасидан назарий ҳамда амалий ишлар амалга оширилган дейишга асослар етарли.

⁵⁷Раҳматуллаев Ш. Лексик маънони компонентлаб таҳлил қилиш тажрибасидан // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1978. – № 4. – Б. 56.

Лисоний бирликнинг моҳияти, семантик таркиби унинг лисоний парадигма (микросистема)ларда тутган ўрни асосида белгиланиши маълум.

Лисон ва нутқнинг изчил фарқланаётганлиги натижасида лисоний қиймат тушунчасининг пайдо бўлиши лисоний бирликнинг маъновий табиати ва структурасини лисон-нутқ нуқтаи назарига кўра белгилашни тақозо қилади. Лексеманинг умумий лисоний қийматини белгилашда, уларнинг лексикографик тавсифини бериш ва замонавий луғатлар яратишда бирликларнинг маъновий қийматини аниқ ва қатъий белгилаб олиш муҳим илмий-методологик аҳамият касб этади.

Луғавий бирликнинг умумий луғавий маъносини белгилашда ҳам бошқа лисоний бирликда бўлганидек, иерархик қурилишли парадигмалар асосий усуллардан бири. Луғавий бирлик асосини унинг семемаси ташкил этишини, юқорида таъкидланганлиги туфайли, атрофлича изоҳлашга эҳтиёж йўқ. Ҳар бир семема ўзига хос аташ, ифода ва вазифа семалари йиғиндисидан ташкил топган лисоний ҳодиса. Бундай семаларнинг табиати, семалараро муносабат ва бирикиш қонуниятлари тилшуносликда атрофлича тадқиқ қилинган⁵⁸.

Сўзларда семемаларни белгилаш ёки кўп семемали лексема семемаларни фарқлаш учун бугунги кунгача таянч манба вазифасини, асосан, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” ўтаб келмоқда. Лексик сатҳда алоҳида микросистема сифатида мавжуд бўлган ЕСКИАБ ва уларнинг лисоний қиймати масаласини ойдинлаштириш юзасидан система лексемалари семантик таркиби, маъновий муносабатлари хусусида баҳс юритилганда ҳам “ЎТИЛ”даги тавсиф, талқин ва мисоллар асосий манба вазифасини ўтайди.

Ўзбек лисоний жамияти аъзолари онгида ер сатҳи кўринишини ифодаловчи лексема сифатида *чўққи, тепа, дўнг, дашт, баландлик, чуқурлик, жарлик, тоғ, дара, адир, сайхон* кабилар асосий ўрин эгаллайди. Бу

⁵⁸ Раҳматуллаев Ш., Юнусов Р. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланишлар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1974. – № 1. – Б. 51-54.; Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975. – 140 б.; Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –

системадаги лексеманинг ҳар бири маълум бир тушунча ифодаловчиси сифатида мазкур системадаги ўрни ва бошқа лексемалар билан ўзаро муносабати асосида маъновий табиатини намоён қилади. Дастлаб ЕСКИАБ сифатида қаралаётган лексемаларнинг ЎТИЛда кўрсатилган маъноларига диққат қаратиш лозим.

Тог лексемаси кенг семантик-синтактик имкониятга эга, у умумистеъмол қўлланишдаги бир нечта умумлашма асоснинг воқеаланиши сифатида намоён бўлади. ЎТИЛда бу ҳолат тўла ва атрофлича баён этилган. “ТОҒ 1 Ер юзасининг теварак-атрофдаги текислик, тепалик ёки бошқа баландликка нисбатан якка ёки қатор ҳолда баланд кўтарилган, одатда, турли тош, қаттиқ жисмлардан иборат қисми. *Тог тизмаси. Тог жинслари. Тогнинг кўрки – тош билан, Одамнинг кўрки – бош билан.* Мақол.

2 Аҳоли яшайдиган тоғли жой, ўлка; тоғлик. *Ўрганишда ҳам гап кўп. Отанинг ўзи айтди-ку, у тоғда тугилиб, тоғда ўсган. Ҳа, у тоғнинг ўз одами.* С. Анорбоев, Оқсой.

3 кўчма Нарсаларнинг баланд (тоғ каби) уюми. *Ётиб ейишга тоғ ҳам чидамайди.* Мақол.

4 кўчма Оғир юк, машаққатли иш, ташвиш, ғов ва ш.к. рамзи сифатида қўлланади. *Ғам тоғи. Елкадан тоғ ағдарилгандай бўлди*”⁵⁹.

Лексемаларнинг маъновий талқинида умумистеъмол қўлланишга хос белгилар асосий ўрин эгаллаши туфайли мазкур лексеманинг ҳам “ер сиртининг баланд кўтарилган қисми” семемаси етакчи мавқе эгаллаши табиий. Бунда *тоғ* лексемаси *қазимоқ, чиқмоқ, тушмоқ, ўсмоқ, қарамоқ* каби лексемалар билан эркин бирикмалар ҳосил қилади:

а) *қазимоқ* лексемаси билан бошқарилганда тушум келишиги кўшимчаси билан шаклланади: *У ерда тоғни қазигаётган эди;*

б) *чиқмоқ, қарамоқ* лексемаси билан бирикув ҳосил қилганда жўналиш

Тошкент: Ўқитувчи, 1995; Бобожонов Б. Семема, унинг нутқий воқеланиши ва изоҳли луғатдаги талқини: Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 2004.

⁵⁹Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 4-жилд. – Б. 163.

келишиги кўшимчаси билан шаклланади: *Улар дарёдан ўтиб тоғга чиқиб кетишди. Тоғга қарасанг, йироқ кўринур;*

в) *тушмоқ* лексемаси билан бирикканда чиқиш келишиги кўшимчасини олиб шаклланади: *Яқиндагина тоғдан тушишди;*

г) *ўсмоқ* лексемаси билан бошқарилганда ўрин-пайт келишиги кўшимчаси билан шаклланади: *Бу лолалар тоғда ўсган.*

Демак, “ер сатҳининг баланд кўтарилган қисми” семемаси қуйидаги синтактик қуршовлар асосида фарқланади: *тоғни + қазимоқ; тоғга + чиқмоқ; тоғга + қарамоқ; тоғда + ўсмоқ; тоғдан + тушмоқ; тоғдан + юмаламоқ.*

Мазкур хусусий кўринишларни тубандагича умумлаштирамиз:

[от (тоғ_{макон.к}) + феъл (қазимоқ, чиқмоқ, ўсмоқ...)]

Шунингдек, *тоғ* лексемаси билан бошқа туркум бирликлари ҳам бирикувлар ҳосил қилади, масалан: *баланд тоғ, тоғнинг кўрки, нураган тоғ, тоғ жинси, тоғ тизмаси, тоғнинг боши, якка тоғ* кабилар. Лексеманинг бу бирикмаларда воқеаланган ҳосилалари умумий воқеланиш қуршовини икки гуруҳга умумлаштириш мумкин:

[тоғ_{нинг} + исм_{э.к}];

[с_{хусусият} + тоғ].

Кузатувлар асосида *тоғ* лексемаси мазкур семемаси семик таркибини “ер юзасининг текислик ёки бошқа баландликка нисбатан баланд кўтарилган кўриниши, қисми” тарзида белгилаш мумкин. Лексема ушбу семемаси асосида *баландлик, адир, тепа, қир* каби лексемалар билан парадигматик муносабатда бўлади. Бу лексемалар “ер сатҳи кўриниши” умумий семасига эга бўлиши билан бирга ўзига хос белгилари асосида алоҳидаликка ҳам эга бўлади. Хусусан, *баландлик* лексемаси “умуман ер сатҳидан баланд кўтарилган жой” белгиси асосида *тоғ, тепа, адир, дўнглик, қир* лексемаларининг ҳар бири билан приватив зиддиятда бўлади. Бунда *баландлик* мўътадил аъзо мавқеида туради. Қатордаги *тоғ, тепа, дўнглик, адир, қир* лексемалари ўзаро “баландлик белгисининг ошиб ёки камайиб

бориши” асосида даражали зиддият ҳосил қилади. Шунингдек, *баландлик*нинг ифода семасидаги “услубий хосланганлик” белгиси ҳам унинг семантик структурасидаги имкониятга таъсир этади.

Тог лексемаси юқорида келтирилган семемасини айрим лексемаларни аниқловчи сифатида бириктириш билан воқелантирганда “бошқа баландликдан юқори” семаси кучсизланиб, *баландлик* лексемаси билан маънодошлик қаторини ҳам ҳосил қилади. Демак, *тоғ* лексемасининг 1-семемаси семик таркибини “ер сатҳи кўриниши”, “бошқа баландликларга нисбатан баланд кўтарилган” аташ семалари ташкил этади. *Тог* лексемаси ушбу семемаси асосида *сайҳон*, *чуқурлик* каби лексемалар билан эквиолент зиддият ҳосил қилади. *Тог* лексемаси *сайҳон*, *чуқурлик* лексемаларига “баландлик” белгиси билан қарама-қарши туради, *сайҳон* “текис” белгиси билан, *чуқурлик* эса “сатҳдан паст” семаси воситасида қатнашади.

Асосий саналган семанинг кучсизланиши лексеманинг янги семасини воқелантираётганлиги ҳақида фикр юритиш имконини беради. Бу борада *тоғ* лексемасининг иккинчи маъновий тармоғи сифатида унинг “ўрин, жой, макон” семемасини кўрсатиш мумкин. У мазкур семемаси воситасида *туғилмоқ*, *яшамоқ*, *қурмоқ*, *ўтказмоқ* каби феъллар билан бошқарилади. 1. *У тоғда туғилиб, тоғда ўсган.* 2. *Тоғда яшаган одамлар узоқ умр кўрадилар.* 3. *Бундай мактаб биносининг чекка бир тоғда қад кўтариши оламушумул воқеа бўлади.* 4. *Болалари билан тоғга кетишга қарор қилди.* Бу нутқий воқеланишларни қуйидаги қуршовлар намоён қилади: *тоғда+яшамоқ*; *тоғда+туғилмоқ*; *тоғда+қурмоқ*; *тоғда+ўтказмоқ*; *тоғга+кетмоқ*.

Бу хусусийликларни тубандагича умумийлаштирамиз:

[тоғ_{кк}+феъл].

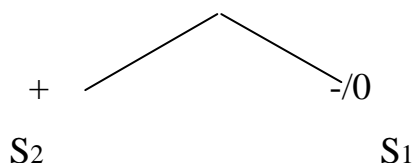
Бошқарувчи сўз вазифасида феълдан бошқа сўзлар ҳам келиб, уларнинг воқеланиши исмли қолип асосида рўй беради. *Тог* лексемаси қаратқич келишиги билан шаклланади ва эгалик шаклини олган ҳоким исм от ва от мақомидаги лексемадан бўлади.

Умумийлик сифатидаги [от_{кк}+исм_{эк}] семантик уйғунликка эга муайян

сўзларга хосланган хусусий кўринишларга тармоқланади. Семема эса “яшаш манзили”, “ўрин, жой, юрт” тарзида намоён бўлади ва белгиланган “ер сатҳининг маълум бир қисми” семаси семемани лексеманинг лисоний қолип билан алоқасини таъминлаб туради. 1. *Тогнинг эгаси сор бургутлар қаерда.* 2. *Тогликлар содда ва танти бўлишади.* 3. *Тогнинг тўйларини кўрганмисиз.* Демак, *тог*нинг 2-семемаси семик таркиби “ер юзаси қисми”, “ўрин, жой, манзил” семаларидан ташкил топган дейиш мумкин.

Лексеманинг “ЎТИЛ”даги 3–4-маъноларини соф нутқий маънолар ва нутқий қўлланиш сифатида қараб⁶⁰ ва айтилганлар асосида *тог* лексемаси семемаларини бутунлик сифатида олиб, ўзаро парадигматик тармоғини қуйидагича бериш мумкин:

“ер сатҳининг баланд кўтарилган жойи, қисми”

Тог лексемасининг *баландлик, сайҳон, чуқур, тепа, қир* каби бирлик билан ўзаро муносабатига таянган ҳолда семемасини “ер юзасининг бошқа баландликка нисбатан анча юқори кўтарилган қисми, баланд жойи” тарзида белгилаймиз. Ушбу семемаси билан *тог* лексемаси ЕСКИАБ системасига бирлашувчи *текислик, чуқур, дара, сой, дашт, сайҳон* каби лисоний бирлик билан битта луғавий парадигмада яшайди ва ўзига хос ўрнига эга бўлади. Бу лексемадан *тог* лексемасининг фарқловчи белгиси – “ текислик ёки бошқа баландликлардан баланд жой”.

Ер сатҳи кўринишини ифодаловчи лексемадан яна бири *яланглик*нинг семантик табиатига эътиборни қаратамиз. “ЎТИЛ” *яланглик* ер ЕСКИАБнинг маъновий қийматини қуйидагича тавсифлайди:

“**Яланглик** дов-дарахтсиз кенг, иморат қурилмаган; очик, бўш ер; текислик. *Кенг ва совуқ ялангликда пахта ташийдиган ўн гилдиракли юк*

⁶⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 4-жилд. – Б. 163.

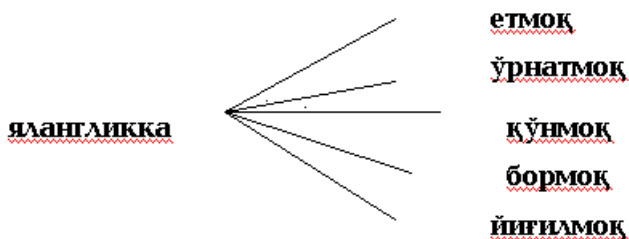
машиналари қаторлашиб турарди. П.Қодиров, Уч илдиз”⁶¹.

Яланглик мазкур ягона семемаси воситасида *сайҳон, майдон, дала, дашт*, чўл каби лисоний бирлик билан ассоциатив муносабатда бўлади. Бир умумийлик остида уюшган бирликларнинг семантик таркибида айнан шу бирликларга дахлдор сема бу – “ер сатҳининг текис кўриниши, жойи”дир. Мазкур лексемалар *етмоқ, бормоқ, ўрнатмоқ, йиғилмоқ, ётмоқ, қўнмоқ* каби феъл ва унинг вазифадошлари билан бошқарилганда юқорида қайд қилинган семалари асосида катнашади ҳамда уларнинг нутқий воқеланиши қуйидаги синтактик қуршов воситасида фарқлилик касб этади: *ялангликка етмоқ; ялангликда турмоқ; ялангликка ўрнашиш; далани кезмоқ; даштга кетмоқ; чўлни ўзлаштириш*.

Бу нутқий (хусусий) кўринишларни эса тубандагича умумлаштириш мумкин:

[ер сатҳи оти _{к.к} + феъл].

Нутқий ҳосилаларни кузатиш жараёнида шу нарса маълум бўладики, *яланглик* лексемасини бошқараётган ҳоким узв тобе мақомда келаётган мазкур бирликнинг, асосан, жўналиш келишиги билан шаклланишини талаб этади:

Ер сатҳи кўринишини ифодаловчи бирликларига хос “объект (ўрин-жой)” семаси “текислик” белгисига эга бўлган лексемалар гуруҳи аъзолари учун ҳам характерли хусусият. Бунда ҳаракатнинг йўналганлик ўрнини тўлдириб турувчилари сифатида иштирок этади. Бу ўринда *яланглик*даги “ўрин-жой” дахлдор семаси унинг тобе узвни тўлдирувчи бирлик сифатида воқеланиши учун асосий омил вазифасини бажаради. Демак, лексеманинг

⁶¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 5-жилд. – Б. 105.

семик таркиби унинг валентлиги масаласида ҳам ҳал қилувчи. Шунингдек, кузатувимиздаги лексеманинг бошқа келишиқ кўшимчаси билан ҳам шаклланишини кузатиш мумкин: *ялангликдан қайтмоқ; ялангликда ўрнашмоқ; ялангликни кезмоқ* кабилар. Булардан ташқари, *яланглик* ер ЕСКИАБ мослашувли бирикмалар ҳосил қилган ҳолда ҳам намоён бўлади: *ялангликнинг ўртаси, ялангликнинг бошланиши, ялангликнинг айримлари*.

Яланглик ҳоким компонент мавқеида келганда тобе компонент узвини, асосан, *кенг, очиқ, бепоён, битта* каби белги ва миқдор англатувчи лексемалар эгаллайди. Кўринадики, *яланглик* бошқа луғавий бирликлар билан эркин бирикувлари асосида синтагматик муносабат ҳосил қилмоқда. Лексеманинг маъно таркибидаги “услубий хосланганлик” ифода семаси ҳам унинг бирикувчанлик имкониятларига таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, *яланглик*нинг юқорида келтирилган бирикмаларда воқеланган ҳосилалари умумий воқеланиш куршовини икки гуруҳга умумлаштириш мумкин:

[*яланглик*_{к.к} + феъл, исм];

[СФ_{миқдор, хусусият} + *яланглик*].

Кузатувлар асосида *яланглик* лексемаси семемасини “ер сатҳининг дов-дарахтсиз, кенг, очиқ текис кўринишли жойи” тарзида белгилаш мумкин. Лексема ушбу семемаси орқали *текислик, дала, сайҳон, майдон, туз, чўл* каби лексема билан парадигматик муносабатда бўлади. Мазкур қатордаги лексемаларнинг архисемаси сифатида “ер сатҳининг текис жойи, кўриниши” эътироф этилиши лозим. “Текислик” белгисининг мавжудлиги мазкур лексемаларни бир гуруҳга уюштириб турган бўлса-да, қайд этилганидек, уларнинг ҳар бирида алоҳидаликни, мустақиллигини таъмин этувчи дифференциал семаларини қуйидагича тарзда кўрсатиш мумкин: *яланглик*да “дов-дарахтсиз, очиқ”, *текислик*да “баланд-пасти бўлмаган”, *дала*да “экин экиладиган”, *сайҳон*да “услубий хосланганлик”, *майдон*да “ҳовли-жойга яқин” каби.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, *яланглик* лексемаси семемасини

қуйидагича тарзда семаларга ажратиш имкони мавжуд бўлади: а) нарса-предмет; б) ер сатҳи кўриниши; в) дов-дарахтсиз, очик; г) кенг текис; д) жой-ўрин.

Мазкур лексеманинг семантик тавсифини қуйидагича бериш мумкин:

№	Семема	Семалари	Воқеланиш қолипи	Парадигмаси
1	Ер сатҳининг дов- дарахтсиз кенг очик текис жойи, кўриниши	“от”, “нарса- предмет”, “дов- дарахтсиз”, “очик ”“текис”, “ўрин- жой”, “кўриниш”, “услубий бетараф”	[от ^{к.к} +феъл] [СФ ^{к.к} +от]	[дала], [сайҳон], [текислик], [майдон], [сайҳон], [туз], [чўл], [ёвон]

Яланглик лексемаси қайд этилган семемаси асосидаги “ер сатҳининг текис кўриниши” белгиси билан ЕСКИАБ тизимидан жой олиб, система ичидаги бирликлар билан турли даражадаги муносабатга киришган бўлади. Бунда семантик табиати уни система бирликлари билан бирлаштириб, фарқлаб туришида ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Чуқур. *Чуқур* лексемасининг маъновий таркиби мураккаброк характерга эга, у кўп семемали лексема. Хусусан, ЎТИЛда *чуқур* қуйидагича тавсифланади:

“ЧУҚУР 1 *от* Қазилган, ўйилган ёки табиий чуқурлик, ўйик; ўра. *Бировга чуқур қазисанг, ўзинг йиқиласан.* Мақол.

2 *сфт.* Сатҳдан анча паст; чўнқир, теран. *Чуқур дарё. Чуқур ҳовуз. Чуқур жарлик.*

3 *рви.* Ичдан, ўпкадан тўлиб-тошиб чиққан ёки ўпкани тўлдирувчи. *Қудрат “тушимми, ўнгимми?!” деб чуқур хўрсинди.* Ҳ.Назир, Сўнмас чакмоқлар.

4 *сфт.* кўчма Ҳар томонлама кенг, асосли, атрофли, теран. *Чуқур*

маъно. Чуқур илмий текиширишлар.

5 сфт. кўчма Кучли; беҳад катта. Чуқур қайғу. Чуқур сукунат.

6 рвш. Юзадан ичкарига, ич-ичига. Чуқур ботаверди юракка ханжар.
Х.Даврон.

7 рвш. Мустаҳкам, каттиқ. Ҳалима Носированинг беқиёс санъати, табиий ва бетакрор овози халқимиз қалбидан чуқур жой олди. “Саодат”⁶².

Лексеманинг юқорида берилган тавсифларидан келиб чикиб, уни биринчи семемаси асосида ЕСКИАБ сифатида қарашимиз мумкин. Бошқа семемалар эса шу семема асосида юзага келган ҳосила семемалар. Мазкур лексеманинг умумий лексик маъно (УЛМ)сини белгилаш учун хусусий лексик маъно (ХЛМ) ларини кузатиш лозим бўлади. Лексеманинг семантик таркибини компонент таҳлил асосида текшириш семемалар маъновий табиатини тўғри талқин этиш имконини беради. Бунинг учун мазкур лексеманинг нутқий кўринишларини кузатамиз: 1. Бировга чуқур қазисанг, ўзинг йиқиласан. 2. Кунлардан бир кун Мавлонбек мингбоши... кайфи ошиб чуқурга қулаб тушибди. 3. Қиши билан йиғилган гўнгларнинг чуқурдан чиқариб... қўйилганлигига ўн кунлар бўлди. 4. Ариқни чуқур қилиб кавламоқ. 5. Қудрат “тушимми, ўнгимми!” деб чуқур хўрсинди. 6. Чуқур жарликлар кўплаб учрайди.

Лексема семемасининг ХЛМлари турли синтактик қуршовда воқеликка айланади: 1) чуқур қазимоқ; 2) чуқурга қуламоқ; 3) чуқурдан чиқмоқ; 4) чуқурда ётмоқ; 5) чуқурга тушмоқ; 6) чуқурга ташламоқ; 7) чуқурни кўймоқ; 8) чуқур ҳовуз; 9) чуқур дарё; 10) чуқур кўл; 11) чуқур жарлик каби.

ХЛМларни ўхшаш, умумий белгиларига кўра икки гуруҳга бирлаштириш мумкин. Бунда бир гуруҳ ХЛМлар “табиий ўйиқ, паст жой” умумийлиги остида бирлашади ва мазкур гуруҳнинг воқеланиш қолипини [чуқур^{к.к.}+феъл] тарзида белгилаймиз. Иккинчи гуруҳга бирлашадиган семемалар “қуйи томони анча паст” ўхшаш семалари асосида [чуқур+от]

⁶² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 4-жилд. – Б. 518.

умумийлигига алоқадор ХЛМ деб қаралади.

Юқорида келтирилган 1-, 2-, 3-, 4-, 5-, 6-, 7- қуршовларда воқеланган маънолар ер юзасининг сатҳдан паст кўриниши, жойини ифодалайди ва бевосита ер сатҳи билан боғлиқ тушунчага ишора қилади. Қолган нутқий бирикувда воқеланган маънолар нарса-предметнинг муайян бир белгисини ифодалаши билан алоҳидалик касб этади. Биринчи гуруҳ ХЛМда “ер сатҳига оид”, “кўриниш”, “сатҳдан пастки”, “ўрин-жой”, “ўрин оти”, “умумуслубий” каби дахлдор семалари мужассамлашган. Иккинчи гуруҳ ХЛМда воқеланган дахлдор семалар эса қуйидагича: “наrsa-предметга хос”, “паст”, “услубий бетараф”, “белги оти”. Мазкур гуруҳ ХЛМ учун нарса-предметнинг пастлик белгисини ифодалаш хос, бу уни белги оти сифатида қараш имконини беради. Лексема семемасининг биринчи гуруҳда учрайдиган “ер сатҳи оти” деган асосий семаси иккинчи гуруҳ семемасида “белги оти” вазифа семасига қарама-қарши туради. Шунингдек, ҳар икки гуруҳ лексемаси қўлланишда “умумистеъмол, умумуслубий” белгисига кўра ўзаро фарқланмайди. Икки гуруҳ семемасидаги семалараро фарқлилик аташ ва вазифа семик белгиси воситасида вужудга келмоқда. Биринчи гуруҳ лексема семемаси воқеланиш қолипида *чуқур*нинг тўлдирувчи, ҳол, қаратқич, аниқловчи, иккинчи гуруҳ қолипи ҳосиласида эса сифатловчи аниқловчи вазифасини бажаришида фарқ яққол намоён бўлади. Демак, тилшуносликда таъкидланганидек, воқеланиш қолипи, доимий маъновий қуршов масаласига диққат қаратишнинг ҳам луғавий маъно талқинидаги асосий омилдан бири сифатида баҳоланиши мақсадга мувофиқ.

ЎТИЛда лексеманинг алоҳида маъновий кўриниши сифатида берилган маънолар (*чуқур билим, чуқур маъно, чуқур қайғу, чуқур ўйламоқ, чуқур тин олмоқ, чуқур нафас олмоқ...*) аслида 1- ва 2-семеманинг нутқ билан боғлиқ, қуршов билан белгиланган кўриниши, уларни кўчим асосида юзага келган ҳосила маъно деб қарамоқ лозим. Бундай ҳодиса тадқиқ объектимиздан ташқари, унга алоҳида диққат қаратилмади.

1-гуруҳдаги ХЛМ асосида *чуқур* лексемаси *сой, чуқурлик, ўнқир, жар,*

ўймоқ каби лисоний бирлик билан алоҳида парадигматик муносабат ҳосил қилса, иккинчи маъновий гуруҳи асосида *теран, тубсиз, чунгул* (диалектал) каби бирликлар билан битта парадигмага уюшади.

Демак, *чуқур* лексемаси – иккита ўзаро генетик алоқадор мустақил семемадан ташкил топган кўп семемали бирлик. Лексеманинг алоҳида семемасини юқоридаги кузатишларга таянган ҳолда қуйидагича таърифлаш мумкин:

1-гуруҳ семемаси: “ер юзасининг сатҳдан анча паст бўлган кўриниши, жойини ифодаловчи умумуслубий от”.

2-семема: “наrsa-предметнинг пастлик белгисини ифодаловчи умумуслубий белги оти”.

Чуқур кўп семемали лексеманинг умумий лисоний қийматини “ер юзасининг сатҳдан анча паст бўлган кўриниши ёки предмет кўринишининг теранлиги” тарзида тиклаш мумкин. Кузатувдаги лексеманинг 1-семемаси тадқиқ манбаимизга алоқадор бўлганлиги учун кейинги семеманинг эътибордан четда қолдирилиши салбий таъсир қилмайди.

Чуқур лексемаси 1-семемаси асосида “ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи бирликлари системаси”га дахлдор. Семема таркибидаги асосий сема – “ер сатҳи кўриниши” лексемани мазкур системага бирлаштириб турса, ўзига хос алоҳидаликни таъмин этиб турувчи белгиси “сатҳдан паст”ликдир. *Чуқур* лексемаси ўзининг асосий саналган маъновий таркиби асосида система лексемалари билан турли лексик-семантик муносабат ҳосил қилиб, турли оппозицияда ўзига хос мавқе, даражани эгаллаб турувчи ер сатҳи кўринишини ифодаловчи атов бирлик сифатида характерланади.

ЕСКИАБ тизимида мансуб бирликлар, асосан, семантик структурасидаги ўзига хос умумий ва ажратувчи семик белгиси асосида бошқа система бирликлари билан ўзаро боғлиқликда лексик системадан ўрин эгаллаган ҳолда “яшайди”. Бунда “сатҳдан юқори”, “сатҳдан паст”, “сатҳга тенг” каби маъно бўлакчалари ўзидан юқори поғонадаги “ер сатҳи кўриниши” семаси билан ўзаро зиддиятда бўлиши семантик муносабатига

ойдинлик киритиб туради. Мазкур система лексемалари семантик структурасидаги асосий, яъни шу система лексемаларигагина хос белги “ер сатҳи кўриниши” архисемаси, шу асосга кўра ЕСКИАБ, ўз навбатида, “сатҳдан баланд”, “сатҳдан паст”, “сатҳга тенг” каби бирламчи семасидан бирига эгалигидан тизимнинг микросистемалари сифатидаги “баландлик МС”, “пастлик МС” ва “текислик МС”дан бирига мансуб бўла олади.

Ўзбек тили ЕСКИАБ семантик структураси ўзига хос табиатли, алоҳида ер сатҳи кўринишини ифодаловчи атов бирлигининг маъновий таркибида умумий ва фарқловчи семалар уларни муайян гуруҳга бирлаштиришга хизмат қилади. ЕСКИАБ тизими учун архисема вазифасини “ер сатҳи кўриниши” белгиси ўтайди.

2.2-§. Ўзбек тилида ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари тизимининг лексик-семантик муносабатлари

Лексемани системавий тадқиқ қилишнинг асосини уларнинг ўзаро ички муносабатига таяниб маълум бир қатор, гуруҳ, тур, туркум, кичик ва катта парадигмага бирлаштириш ташкил этади. Аслида лисоний бирликлар хоҳиш-иродамизга боғлиқ бўлмаган ҳолда онгимизда муайян парадигма тарзида яшайди. Ана шу парадигмани, уларнинг яшаш қонуниятини очиш, белгилаб бериш – тадқиқотчи олдида турган асосий вазифа.

Лексемаларнинг ўзаро ўхшашлиги, фарқли белгилари асосида бирлашган гуруҳи луғавий система ёки система характерида, мазкур система ҳам бошқа система каби иерархик (поғонали) табиатли қурилишга эга. Лисоннинг ўзи сингари унинг луғавий системаси ҳам ўз ўрнида бир қатор ички системачадан ташкил топади. Бу поғонавийлик лисондан бошланиб алоҳида лексема ва, ҳатто, семемагача давом этади ҳамда турли босқич, даражадаги бирликлар орасида ҳам, битта парадигма аъзоси ўртасида ҳам муайян қатъий лисоний муносабат мавжуд бўлади.

Муайян гуруҳга бирлашган лексемалар ва уларнинг ўзаро муносабати масаласи ўзбек тилшунослигида кенг ва атрофлича тадқиқ қилиниб,

муносабат билдирилган⁶³. Дарҳақиқат, “Ўзбек тилшунослигидаги ЛМГ (луғавий-маъновий гуруҳ – И.И.) марказий лексемалар орасидаги маъно муносабатини ўрганиш даражаланиш (градуонимия), жинс-тур (гипонимик), бутун-бўлак (партонимик), вазифадошлик (функционаллик) ва поғоналилик (иерархонимик) каби маъно муносабати ажратилиши мумкинлигини кўрсатди”⁶⁴. Бу эса, ўз навбатида, ҳар бир лексемааро маъновий муносабат масаласига ҳам ойдинлик киритилишига катта туртки бўлди.

Ўзбек тилшунослигида эришилган натижаларни янада тўлдириш, такомиллаштириш мақсадидан келиб чиқиб, тадқиқотимизда ЕСКИАБ тизимида гуруҳлар ва лексемалараро семантик муносабатни ҳам очиб беришга ҳаракат қилинди. Бу эса, албатта, лексик сатҳнинг системавий характериға хос натижани мукаммаллаштиришға хизмат қилади.

Соҳада амалға оширилган илмий изланишлардан маълум бўладики, фаннинг бошқа соҳаларида кузатилганидек, семантик муносабат турларининг мавжудлик ва амал қилиш ҳолати турли даражада қайд этилади. Хусусан, зоология, ботаника лексикасида иерархонимик (поғонавий) муносабат устун ҳолатда эканлиги кузатилади⁶⁵. Хуллас, лексемалараро маъновий муносабатнинг мавжудлик ҳолати ва миқёси турли даражада.

Ўзбек тилининг лексик қатлаמידан бири – ЕСКИАБ микросистемаси ҳам ўзига хос таркибий тузилиш ва турли лисоний қийматли лексемага эга система. Мазкур системаға мансуб лексемалар ва лексема гуруҳининг лексик-семантик муносабатини аниқлаш ҳам ўзбек тили лексикасининг система эканлигини тасдиқловчи омилдан бири эканлигини далиллашға ҳаракат қиламиз.

2.2.1. Ўзбек тили ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов

⁶³ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Дарслик. – Тошкент: Университет, 2006. – Б. 73-82.

⁶⁴ Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 118.

⁶⁵ Базарова Д.Х. Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1967; Сафарова Р.Г. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990; Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадий қўлланилиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998.

бирликлар тизимида гипонимия. Ўзбек тили лексик системасида “ер сатҳи кўриниши” архисемаси асосида бирлашган лексик-семантик гуруҳ алоҳида ўрин тутди. Мазкур архисема остида бирлашган система бирликлари ўз ичида маълум фарқловчи белгилари воситасида кичик гуруҳлар ҳосил қилади. Кичик гуруҳлар билан катта гуруҳ ўртасида системавийликни, изчилликни таъминловчи иерархонимик (поғонавий) муносабат учун асос бўлувчи гипонимик (жинс-тур) муносабат асосий аҳамият касб этади.

Ўзбек тили ЕСКИАБ системаси юзлаб лексемани муайян умумий белгиси асосида ўзига бирлаштириб туради. Жумладан, *адир, довон, дара, жар, тепа, сой, чуқур, яланглик, тоғ, қир, сайхон, чўл, ўйиқ, текислик, баландлик, пастлик, туз* каби лексема “ер сатҳи кўриниши” умумий белгиси – архисемаси остида ЕСКИАБ тизимида уюшади. Битта умумий бирлаштирувчи семага эга бўлган бу бирликларнинг семантик таркибини кузатган ҳолда хусусийликлардаги умумийликларига, ўхшаш белгиларига кўра тўпланган лексемаларни лисоний таснифлаш асосида гуруҳларга ажратамиз. Дастлаб “баландлик” белгили лексемаларни бир гуруҳга, “текислик” архисемасига эга бирликларни, сўнгра эса “пастлик” белгиси мавжуд луғавий бирликларни алоҳида-алоҳида гуруҳга жойлаштириб чиқамиз:

1. “Баландлик” семасига эга лексемалар: *тепа, довон, тоғ, чўққи, баландлик, адир, қир, дўнглик...*;
2. “Текислик” семасига эга лексемалар: *яланглик, саҳро, текислик, сайхон, туз, дала, майдон, чўл...* ;
3. “Пастлик” семасига эга лексемалар: *сой, жар, чуқур, ўйиқ, пастлик, чуқурча, жарлик...*

Демак, ЕСКИАБ тизимида бирлашувчи лексемалар таснифнинг дастлабки босқичида уч катта гуруҳга ажралади: 1-гуруҳ лексемалари ер юзасининг баландлигини; 2-гуруҳ аъзолари ер юзасининг текислигини; 3-гуруҳ бирликлари эса ер юзасидан паст бўлган кўринишларини англатувчи денотат билан боғланиб, ўзига хос хусусиятига кўра лисоний тавсифига эга

бўлади.

Диққатимизни ҳар бир гуруҳ билан гуруҳ аъзоларининг, шунингдек, гуруҳ аъзоларининг ўзаро ички муносабатига қаратамиз. 1-гуруҳ лексемаларининг семантик таркибида “ер сатҳидан баланд, юқори” семаси интеграл белги сифатида иштирок этиб, ЕСКИАБнинг *баландлик* лексемаси атрофида бирлашишига хизмат қилмоқда. Кўринадики, гуруҳ аъзоларининг маъновий қиймати *баландлик* лексемаси маъноси асосида ойдинлашмоқда. Демак, 1-гуруҳ аъзолари *баландлик* лексемаси билан тур-жинс (гипонимик) муносабатида бўлади. Жинсном (гипероним) мавқеини *баландлик* эгалласа, қолган аъзолар унинг турном (гипоним)лари мавқеида бўлади. *Баландлик* 1-гуруҳ лексемаларининг ЕСКИАБ тизими маркази (ядроти) билан узвий алоқасини тامينлайди, яъни ҳалқа вазифасини ўтайди. Кузатувдаги қолган 2- ва 3-гуруҳлар табиати ва таркибий муносабати ҳақида ҳам худди шундай фикрни билдириш мумкин.

Учала гуруҳнинг гипероними бўлган *баландлик*, *текислик*, *пастлик* лексемалари система марказига ўз гуруҳини боғлаб турувчи ҳалқагина бўлиб қолмай, *ер сатҳи* кўринишига нисбатан гипоним. Демак, *ЕСКИАБ* билан *текислик*, *баландлик* ва *пастлик* лексемаси ўзаро гипонимик муносабатда эканлиги ҳам маълум бўлади.

Тилшуносликда таъкидланганидек, гипер-гипонимик муносабат семантик майдон, гуруҳ узвлари ўртасидаги муносабатдан бири ва асосий мавқе эгалловчи муносабат. “Дастлаб, ботаник ва биолог олимлар томонидан ўсимлик ва ҳайвон систематикасига киритилган жинс-тур муносабати кейинчалик тил бирликлари системасига ҳам татбиқ этила бошлади”⁶⁶. Тилшунослик соҳасида мазкур муносабат масаласи юзасидан фикрлар билдирилган бўлса-да,⁶⁷ унинг ҳали очилмаган жиҳатлари талай. Мазкур муносабат лексик сатҳдаги семантик майдонининг асосини ташкил қилиши

⁶⁶Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2003. – 136 б.

билан характерланиши юқорида ҳам айтиб ўтилди. Шунингдек, алоҳида бирликларни қаторга, қаторларни уяга, уяларни гуруҳга, гуруҳларни семантик майдонга бирлаштиришда жинс-тур муносабати асосий мавқеда.

Семантик муносабат билан боғлиқ фикрларни ЕСКИАБ тизимида кирувчи лексемалар таҳлили юзасидан давом эттирамиз. Гипероним лексема мақомидаги *баландлик* ўз атрофига “ер сатҳидан юқори, баланд” белгисига эга бир қанча бирликларни жамлайди, хусусан: *тепа, адир, тоғ, дўнг, қир* кабиларни. Бу гуруҳ аъзолари маълум маънода *баландлик* гиперонимига нисбатан тобе муносабатда бўлиши билан бирга, ўзаро тенг қийматли зиддиятли муносабатдаги гипоним қаторини ҳам ташкил қилади. Гуруҳдаги гипероним лексема яна шуниси билан характерлики, у система ичидаги система тамойилига асосан системага майдонларни, майдонга гуруҳларни, гуруҳга уяларни, уяга қаторларни систематик тарзда боғловчи восита – ҳалқа вазифасини ҳам бажариб келмоқда. *Ер сатҳи кўриниши* бу системани ўзидан каттароқ *предметлар* системасига бирлашувини таъминлаётган ҳалқа бўлса, *баландлик, текислик, пастлик* лексемалари – ўз гуруҳларини мазкур система билан алоқадорлигини таъминловчи алоҳида ҳалқалар.

Гипонимлар сирасида иштирок этаётган *тоғ* лексемаси эса, ўз навбатида, *олатоғ, ёнартоғ, етимтоғ, қоратоғ* каби бирликларнинг гипероними сифатида мазкур микрогуруҳни ўзидан каттароқ гуруҳ билан боғлаб турувчи восита ҳам.

Маълум бўладики, лексемалараро гипероним-гипонимлик нисбийлик характерига эга. Чунки *тоғ, баландликка* нисбатан гипоним, *олатоғ, етимтоғ, ёнартоғ* кабиларга нисбатан эса гипероним мавқеида кела оляпти. Бу эса айтиб бериш лексема ҳам гипероним, ҳам гипонимлик белгисини ўзида мужассам этган бўлиши микросистемача эканлигидан далолат. Бироқ бундай ҳолат ўша лексеманинг қайси система, қайси лексема билан қайси белгисига кўра муносабатга киришаётганлигига боғлиқ равишда ҳал этилиши лозим.

⁶⁷Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высш. шк., 1988. – С. 75-87; Сафарова Р.Г. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990.

Шунингдек, гипероним лексеманинг бирлаштирувчи семаси бошқа бир ҳолатда фарқловчи сема вазифасини бажариши масаласи ҳам айтиш мумкин. Юқорида келтирилган *тоғ* лексемаси семемасидаги “бошқа баландликка нисбатан юқори” семаси *ёнартоғ*, *олатоғ*, *етимтоғ*ни бирлаштирувчи сема бўлса, *адир*, *қир*, *тепа* лексемаларига нисбатан фарқловчи белги. Шунингдек, *баландлик*нинг “умуман ер сатҳидан юқори” белгиси гуруҳи ичидаги аъзоларини бирлаштирувчи асос маъно бўлса, айтиш пайтда ўзидан юқори системага нисбатан бу фарқли белги мақомида бўлади.

Гиперонимда гипонимлар таркибида такрорланувчи маъно мавжуд⁶⁸. Бундан маълум бўладики, гипероним *баландлик*нинг маъно ҳажми, ишлатилиш кўлами кенг, аксинча, унинг гипонимлари маъноси тор ва ёрқин. Бундай ҳолатни умуман барча гипероним-гипонимик муносабатдаги лексемага нисбатан ҳам айтиш мумкин. *Текислик* деганда кўплаб лексемани эсга оламиз, бироқ *яланглик* лексемасини тилга олсак, ер сатҳининг аниқ бир текислик кўринишини тасаввур этамиз, яъни дов-дарахтсиз, кенг очиқ майдон кўриниши кўз олдимизда яққол намоён бўлади. Ёки *пастлик* лексемаси умуман сатҳдан пастда жойлашган бир қатор кўринишни ҳам ифода қилади. *Чуқур* лексемаси эса аниқ денотатга эга паст жойни англатади ва ҳоказо.

Лексик сатҳда, айтиб ўтилганидек, нафақат гипероним билан гипоним ўртасида, балки гипонимлараро ҳам ўзаро муносабат мавжуд. Масалан, юқорида келтирилган баландлик гуруҳига мансуб *тоғ*, *чўққи*, *тепа*, *адир*, *қир*, *дўнг* каби лексемалар бир-бирига нисбатан ўзаро парадигматик муносабатда, ўзаро тенг қийматли (эквивалент) зиддият ҳосил қилган ҳолда барқарорлик касб этади.

Хуллас, *адир* лексемаси ўзидан юқори босқичдаги *баландлик* билан приватив зиддиятли муносабатда бўлиши билан бирга, ўз парадигматик қаторида *чўққи*, *қир*, *тепа*, *тоғ* каби лексеманинг барчаси билан ўзаро тенг

⁶⁸ Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б.140.

кийматли зиддият ҳосил қилган ҳолда “яшайди”. Бунда *адир* “ўртача баландлик” белгиси билан, *тоғ* эса “барча баландликдан юқори” семаси асосида, *чўққи* “энг баланд” семаси асосида иштирок этади.

2.2.2. Ўзбек тили ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлар тизимида градуонимия. Систем-структур тилшуносликдаги тадқиқотлар лексик бирликлар ўртасидаги кўплаб янги муносабатни кашф этди ва семантик муносабат сирасини бойитди. Хусусан, градуонимик (даражаланиш), иерархонимик (поғоналилик), функционимик (вазифадошлик), партонимик (бутун-бўлақлик) каби муносабат шулар жумласидан. Булар орасидан градуонимик (даражаланиш) муносабат масаласи тилшуносликда атрофлича тадқиқ этилган дейишга асос бор. Ўзбек тилшунослигида мазкур муносабат юзасидан С.Ғиёсов, Э.Бегматов, Ҳ.Неъматов, Р.Расулов, Р.Сафарова, М.Нарзиева, М.Файзуллаев, Ш.Орифжонова, О.Бозоров каби олимларимиз эътиборли тадқиқотларни амалга оширганликларини айтиб ўтиш жоиз⁶⁹. Биз ушбу тадқиқотимизда улар томонидан билдирилган фикр-мулоҳазаларни такрорлашдан чекиниб, асосий эътиборни ЕСКИАБ системасидаги луғавий даражаланишга қаратмоқчимиз. Тадқиқотчи А.Собиров “моддий борликдаги нарса ва ҳодисалар узлуксиз хатти-ҳаракатда бўлади. Улар ташқи ва ички кучлар таъсирида муттасил равишда ўз шакл-шамойилини ўзгартириб туради. Натижада олам қонуниятлари асосида битта майдонда бир нарсанинг турли-туман шакллари пайдо бўлади. Айнан мана шу нарса аввал реал борликда, сўнгра тилда нарсаларнинг бир-бирига нисбатан градуал ҳолатида туришини

⁶⁹Ғиёсов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных в узбекском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1983; Бегматов Э., Неъматов Ҳ., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (систем лексикология тезислари) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – № 6. – Б. 35-40; Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995; Сафарова Р.Г. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990; Нарзиева М. Қон-қариндошлик номларининг компонент таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986. – № 5. – Б. 15-17; Файзуллаев М. Сравнительно-типологическая исследования лексико-семантического групп главное состояния в русском и узбекском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1994; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1997; Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996.

таъминлайди” деб даражаланиш ҳодисасига муносабат билдиради ва турларини қуйидагича қайд этади:

- “1. Майдон узвлари ўртасидаги ички даражаланиш;
2. Лексик-семантик гуруҳлар ёки мазмуний тўдалар ўртасидаги даражаланиш;
3. Моддий борликдаги асосий тушунчаларни ифодаловчи микромайдонлар ўртасидаги даражаланиш”⁷⁰.

Тилимиз лексик таркибидаги ЕСКИАБ тизими узвлари ўртасидаги муносабатнинг баъзи кўриниши градуонимик характер касб этишига қуйидаги лексемалар парадигмасида ҳам гувоҳ бўлиш мумкин:

дўнг → тепа → адир → қир → тоғ.

Бунда лексемалар ўзаро “баландлик” белгисининг ошиб боришига кўра шу тартибда жойлашади ва *дўнгдан тоғ*гача “баландлик” белгиси муттасил равишда ўсиб боради. Бу – табиий асосга эга даражаланиш қатори. Чунки даражаланиш муносабатида бўлаётган лексемалар семемаси борликдаги денотати табиатидаги даражаланишга монанд ҳолда намоён бўлмоқда.

Шунингдек, *ўйиқ → чуқурча → чуқур → чуқурлик* қатори ўзаро “пастлик” белгисининг ортиб боришига кўра даражали муносабат ҳосил қилмоқда. Бунда “пастлик” белгиси *ўйиқдан то чуқурлик*гача ўсиб боради.

Лексик-семантик гуруҳлар ўртасидаги даражаланиш эса ЕСКИАБ тизимидаги асосий гуруҳлар ўртасида ҳам кузатилади:

баландликни ифодаловчи ЕСКИАБ гуруҳи;

текисликни ифодаловчи ЕСКИАБ гуруҳи;

пастликни ифодаловчи ЕСКИАБ гуруҳи.

Система лексемалари қўлланиш доираси, услубий бўёқдорлиги, тарихийлиги ва қатламига асосан ҳам муайян даражаланишни ҳосил қилиши мумкин. Жумладан, *довон → бел → ошув* (қўлланиш доирасининг кенг-торлигига кўра); *сайхонлик → сайхон → туз* (тарихийлик белгиси

⁷⁰ Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б. 148.

даражасига кўра); *дала* → *дашт* → *ёвон* (қўлланиш доирасининг кенг-торлигига кўра); *дашт* → *чўл* → *сахро* → *биёбон* (услубий хосланиш белгиси даражасининг ошиб боришига кўра) кабилар.

Айтиш мумкинки, луғавий даражаланиш турлари ҳам иерархик табиатли, системанинг барқарорлигини таъминлашда муҳим. Шунингдек, ҳар бир кичик гуруҳни ташкил қилаётган парадигма аъзосининг функционал-услубий жиҳатига кўра ҳам турли даражада бўлиши характерли хусусият. Мазкур тизим таркибида градуонимиянинг ҳам аташ маънолари, ҳам ифода семаларига асосланадиган кўриниши кузатилади.

2.2.3. Ўзбек тили ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари тизимида синонимия. Семантик системада энг кўп учровчи муносабатдан бири синонимия (маънодошлик) ҳодисаси. Синонимия лексемалараро маънодошлик ҳодисаси сифатида тилшунослик соҳасида, хусусан, ўзбек тилшунослигида ҳам атрофлича тадқиқ қилинган луғавий парадигмадан бири. Бу ҳодиса юзасидан қатор илмий изланиш амалга оширилганлиги, керакли маълумот етарли даражада бўлганлиги боис алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз эмас⁷¹. Бу хусусдаги фикрларни ер сатҳи кўринишини ифодаловчи атов бирлик лексемалар системаси билан боғлиқ ҳолда кузатиш ўринли.

Системадаги текислик гуруҳига кирувчи *дала*, *дашт*, *майдон*, *ёвон* лексемалари ифода планида ҳар хиллик кузатилса ҳам, мазмун планида битта умумий денотат билан боғлиқлиги натижасида ўзига хос лексик парадигмани юзага келтирмоқда.

Ҳар бир синонимик қатор – система таркибидаги алоҳида, мустақил микропарадигма. Шунга кўра, айтиш мумкинки, синонимик қатордаги бирликлар семантик жиҳатдан ўзаро узвий боғлиқликни ташкил қилади. Масалан, *чўл*, *дашт*, *сахро*, *биёбон* қаторидаги лексемалар аташ семалари асосида битта парадигмага уюшиши ўз-ўзидан маъновий муносабат ҳосил

⁷¹Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 308 б.; Орифжонов Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996; Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.

килаётганлигидан далолат беради. Инчунин, “синонимия ҳодисаси ҳақида гапирганда лексик (лексемик) эмас, балки семантик (семамати́к) синонимия дейиш тўғрироқ бўлади”⁷². Зеро, синоним лексемалар семемасидаги аташ ва вазифа семаси бир хил, ифода семаси билан ўзаро фарқланади. Масалан, *чуқур*, *ўра*, *чоҳ* маънодошлик қаторидаги лексемаларнинг аташ семалари ўзаро тенг қиймат касб этади: “қазилган ёки табиий ўйиқ”, “жой, кўриниш”. Бироқ ифода семалар ҳар бир лексема семемасида ўзига хос: *чуқур*да “бетараф”, *ўра*да “тарихий”, *чоҳ*да “эскирган” ёки “чегараланган” белгиси фарқловчи вазифада келган. Ёки *чўл*, *сахро*, *дашт*, *биёбон* синонимик қаторини кузатайлик. Қатордаги лексемаларнинг лексикографик тавсифи қуйидагича берилган:

“**Чўл** 1. Ўсимлик жуда кам ёки мутлақо йўқ, сувсиз бепоён дашт”.⁷³

“**Сахро** [*а.* — чўл, дашт, биёбон] 1 Ўсимлиги жуда кам, сувсиз бепоён дашт, биёбон; чўл”.⁷⁴

“**Биёбон** [*ф.* — қакрокчўл, сахро] Сувсиз ва гиёҳсиз тақир, чўл, сахро”.⁷⁵

“**Дашт** [*ф.* — дала; чўл, сахро] 1 Экилмай ётган сувсиз ер; чўл. 2 Кенг, очик майдон; дала”.⁷⁶

Кўринадики, қатордаги барча лексеманинг аташ семаси айнан, уларни фарқловчи жиҳат эса ифода семаси. *Чўл* “ўз қатлам”, “бетараф”, *сахро* “арабча”, “китобий”, *дашт* “форс-тожикча”, “бадийлик” белгисига кўра фарқлилиқ касб этади.

Синонимик муносабатда кўп семемали лексема масаласи ҳам ойдинлашади. Бунини қуйидаги ЕСКИАБнинг маънодошлик муносабатида ҳам кўриш мумкин: *дала* — *дашт* — *ёвон*. Мазкур парадигматик қаторнинг

⁷²Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Қарши, 2004. – Б. 48.

⁷³Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. 4-жилд. – Б. 523.

⁷⁴Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 3-жилд. – Б. 469.

⁷⁵Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 1-жилд. – Б. 253.

дастлабки иккита лексемаси кўп семемали, кўп семемали лексема ҳар бир семемаси билан алоҳида-алоҳида маънодошлик қаторига мансуб бўла олишини айтиш шунингдек ҳам кузатиш мумкин. *Дала*, *дашт* лексемалари ўзларининг “ЎТИЛ”да тавсифланган иккинчи семемалари асосида синонимик қатор ҳосил қилинган. Бундан ташқари, мазкур лексемалар сирасидаги *дала* маъновий таркибидаги 1-семемаси воситасида *майдон* лексемаси билан маънодошлик муносабатда бўлади. Бунда *майдон* ҳам кўп семемали лексема сифатида ўзининг 1-семемаси билан иштирок этади. Худди шунингдек, *дашт* лексемаси 1-семемаси орқали *чўл*, *сахро*, *биёбон* лексемалари билан синонимик муносабатда бўла олади. *Текислик* – *сайхон* – *яланглик* – *туз* – *майдон* тарзидаги лексемалар қатори ҳам айнан шу муносабатли парадигмани ташкил қилади.

“Баландлик” белгили лексемалар гуруҳидаги аъзолар асосида ҳосил қилинадиган *ўр* – *қир* – *тепалик* ёки *довон* – *бел* – *ошув* қаторлари таркибидаги узвлар ўртасида ҳам синонимик муносабатни қайд этиш мумкин.

Довон – *бел* – *ошув* қаторидаги лексеманинг барчаси учун “тоғ ёки тепаликнинг ошиб ўтиш қулай бўлган жойи” семик белгиси тенг аҳамиятли. Тафовут эса *довон*да “бетараф”, *бел*да “сўзлашувга хос”, *ошув*да “шевага хос”лик асосида юзага чиқади. Таъкидланганидек, аташ семалар маънодошликнинг асосини ташкил қилмоқда.

Маънодошлик қаторидаги лексеманинг биттаси доминантликка “даъвогар”, бошқалари доминант лексема атрофида бирлашади ва маънодошлик қуршови ҳосил қилади. Тилшуносликда таъкидланганидек, “синонимик гуруҳдаги доминанта ҳар жиҳатдан адабий меъёр талабига жавоб берадиган сўз ҳисобланади. Масалан, у эмоционал бўёқ ва услубга нисбатан бефарқ (нейтрал) бўлади, белгининг меъёрий даражасини

⁷⁶Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 1-жилд. – Б. 578.

ифодалайди ва ҳ.”⁷⁷. Лексеманинг доминантлиги худди шу хусусияти асосига курилади. Шунинг учун доминанта лексема исталган вазиятда ўз маънодошини алмаштира олади ҳамда маънодошлик қатори мансуб бўлган система билан қаторни боғлаб туради. Хусусан, *чўл – саҳро – дашт – биёбон* синонимик қаторида *чўл* лексемаси; *текислик – сайҳон – яланглик – майдон – туз* маънодошлик парадигмасида *майдон* лексемаси; *довон – бел – ошув* қаторида *довон* лексемаси доминанта мавқеида, ўз парадигматик қаторини системанинг луғавий гуруҳи билан боғлаб турувчи восита. *Чўл* доминантаси ўз парадигмасини “текислик” семантик гуруҳига бирлаштира, *тепалик* ўзи мансуб қаторни “баландлик” семантик гуруҳига бирлаштиришга хизмат қилади. *Довон, майдон* доминанта лексемалар ҳам худди шундай ҳалқа вазифасини бажаради.

Лексемаларнинг маънодошлик қатори бошқа лисоний парадигма каби доимо очиқ. Табиат ва жамиятнинг ўзгариши асосида парадигма таркиби ҳам ўзгариб туради, янгиси кириб келса, эскирган аъзо парадигмани тарк этади. Бу ҳолат ЕСКИАБ ЛМГида ҳам кузатилади. Масалан, *довон – бел – ошув – ағба* синонимик қаторидан *ағба* лексемаси чиқиб кетган. Ёки *чуқурлик – пастлик – иниш* синонимик қаторидан *иниш* лексемаси чиқиб кетган. Мазкур лексема ҳозирги адабий тил қатламида учрамайди. *Иниш* ЕСКИАБ “Бобурнома” асарида қўлланилганлиги қайд этилади⁷⁸. Тилшунослигимизда синонимия ҳодисасидаги мазкур ҳолат билан боғлиқ фикр ҳам билдирилган: “...синонимлар системасининг тараққиёти жараёнида икки ҳодиса кузатилади: 1) луғавий маъноли сўзнинг пайдо бўлиши ёки тилда мавжуд бўлган сўзнинг янги маъно касб этиши билан янги синонимик гуруҳ юзага келади; 2) тилдаги бирор сўзнинг истеъмолдан чиқиши, кўп маъноли сўзнинг бирор маъносини йўқотиши билан синонимик гуруҳ йўқолади ёки синонимик

⁷⁷ Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. – Б. 129.

⁷⁸ Холманова З. “Бобурнома” лексикаси тадқиқи: Филол. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – Б. 36.

гуруҳнинг таркиби қисқаради”⁷⁹. Қайд этилган мазкур ҳодисанинг ҳар иккисини ҳам ўзбек тили ЕСКИАБ системасида кузатиш мумкин.

ЕСКИАБ тизимида семантик муносабатнинг синонимия кўриниши алоҳида табиатга эга, ҳар учала МС таркибига мансуб лексема мазкур муносабат асосида алоҳида қаторни ҳосил қилади. Бунда, албатта, таъкидланганидек, аташ семалар умумийликни, ифода семалар эса фарқлиликни таъмин этувчи омил.

2.2.4. Ўзбек тили ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари тизимида партонимия. Лексемалараро маъновий муносабатнинг алоҳида бир тури партонимия, у ўзига хос хусусиятга эга. Партонимик муносабатнинг лексемалараро мавжудлик ва амал қилишлик масаласи ҳам тилшуносларимиз томонидан кун тартибига қўйилган, ечимлари таклиф этилган⁸⁰.

Лексемалараро бутун-қисм муносабати асосида борлиқдаги нарсабуюм, предметлар бутунлиги ва уларнинг таркибий қисмлари, бўлаклари муносабати ташкил этади. Таркибий мураккаблик, бўлақларга ажралувчанлик борлиқ элементларининг умумий қурилиш қонунияти, бу қонуният онг орқали лисонда ўз аксини кўрсатиб туриши табиий. Бутун-бўлак муносабати ҳам гипероним-гипоним каби нисбий, бутун шу бутуннинг бўлақларига, бу бўлак бутун сифатида бошқа бўлақларга бўлиниб кетаверади.

Лексик система таркибида узвлараро бутун-бўлак муносабати ҳам қайд этилгани ҳолда турлича атаб келинмоқда. Умуман, бутун номга нисбатан тотоним, қисм, бўлак номга эса партоним атамасини қўллаш анъана тарзини олмоқда. Ҳодисанинг қандай номланиши, албатта, унинг моҳиятига таъсир кўрсатмайди.

Лексик семантик муносабат мақомида қаралаётган мазкур муносабат

⁷⁹ Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. – Б. 130.

тури ЕСКИАБ системаси узвлариаро қандай мавқе эгаллайди? Бу саволга жавоб излашдан олдин партонимик муносабат хусусида бироз тўхталиш лозим.

“Партонимик муносабатли семантик гуруҳнинг ҳам ўзига хос хусусияти мавжуд: 1) партонимлар ҳам ўзига хос парадигма; 2) партонимик гуруҳда доминанта лексема мавжуд, у партонимларни ўз атрофига бирлаштиради. Юқори бутунликка эса унинг ўзи мансуб бўла олади; 3) партонимик гуруҳ ҳам ҳар доим очикдир. Бу очиклик қуйидагиларда намоён бўлади:

Биринчидан, партонимик луғавий парадигмадаги исталган лексема ўзининг синонимик, градуонимик, гипонимик қаторларига эга бўлиши мумкин ва нутқ шароитига кўра ўзи мансуб ЛМГ таркибига синоним, гипоним, градуонимларини олиб киради. Иккинчидан, бутуннинг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган янги-янги қисмлари очилиб ва номланиб боради. Учинчидан, парадигмадаги лексемалар миқдори, уларнинг шакли нисбий эркинликка эга”⁸¹. Энг муҳими – тотоним билан партоним орасида семик боғланишнинг мавжудлиги.

Партонимик муносабат масаласи юзасидан тадқиқотчи А.Собиров қуйидагича муносабат билдиради: “тил реал борлиқнинг ўзига хос инъикоси эканлигини ҳисобга олган ҳолда холо-меронимик муносабатнинг икки турини ажратиш мумкин:

а) табиий ҳолдаги бутун-бўлак муносабати: *осмон* – *қуёш, ой, юлдузлар*; *тоғ* – *жар, унгур, гора, чўққи, сўқмоқ, жилга*; *бир* – *ярим, чорак, нимчорак*;

б) сунъий тарзда ҳосил қилинган бутун-бўлак муносабати. Бунга инсон томонидан яратилган барча қурилмалар мисол бўла олади. Масалан, *машина* холоними *радиатор, гилдирак, рул, рессор, аккумулятор, мотор, свеча,*

⁸⁰ Бегматов Э., Неъматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (систем лексикология тезислари) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – № 6. – Б. 35-40; Қиличев Б. Ўзбек тилида партонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1997.

⁸¹ Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. – Қарши, 2005. – Б. 128.

помпа, эшик, салон, фара, номер каби юзлаб меронимлардан ташкил топади”⁸².

Юқорида келтирилган мисолдаги тоғ ва унинг қисмини ифодаловчи лексик бирлик билан унинг денотати ўртасида диалектик бирлик категорияси мавжуд, табиий ҳолдаги бутун-бўлак муносабати ЕСКИАБ системасида ўз аксини кўрсатган.

Партонимик муносабатли мазкур парадигмани *қоя, терраса, камар, ёнбағир, этак, кунгай* каби лексема билан янада бойитиш мумкин. Чунки мазкур луғавий бирликлар моддий асосга эга денотат ва унинг қисмлари, бўлаги ифодаловчиси сифатида парадигма таркибига бевосита киришга ҳақли. Албатта, бундай парадигмани тузиш асоси лексемаларнинг моддий борлиқдаги денотат ва улар ўртасидаги муносабат билан зич боғланганлиги. Келтирилган парадигмадаги *тоғ* – тотоним (холоним), бошқа лексемалар эса бутуннинг қисмлари партоним (мероним). Парадигмадаги партонимлар қисм, бўлак мавқеида бўлганлиги туфайли ҳам “баландлик семантик микрогуруҳи”га тўғридан-тўғри боғлана олмайди, фақат бутунном орқалигина ЕСКИАБ тизимида дахлдор бўлади. Демак, партонимик муносабат асосида ҳам доминантлик муҳим вазифани адо этади. ЕСКИАБ тизими лексемалари ўртасида мазкур муносабат кенг амал қилмайди. Партонимик муносабатли парадигмалар сифатида *жар – ёқа, туб; ер юзаси – тоғ, тепа, чуқур, жар, водий, дара; тоғ – чўққи, гор, унгур, ёнбағир, этак, терраса, доvon* каби парадигмани кўрсатиш мумкин. Бироқ бундай муносабатли парадигма сони ЕСКИАБ тизимида кам.

ЕСКИАБ системасига мансуб бирликлар ўртасидаги партонимик муносабат табиий ҳолдаги бутун-бўлак муносабатлар сирасига кириши ва алоқадорлиги билан ҳам ажралиб туради.

2.2.5. Ўзбек тили ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари тизимида антонимия. Система лексемалари семемалари

⁸²Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б. 144.

умумий, бирлаштирувчи семаларига асосан алоҳида гуруҳ ташкил қилиш баробарида, ўзларининг айрим белгисига кўра фарқланиши ҳақида ҳам юқорида айтиб ўтилган эди. Лексемалар қаторидаги ана шу фарқлилик зиддият, қарама-қаршилик даражасига чиққач, лексемаларнинг антонимлашувига олиб келадиган омил.

Борлиқдаги барча нарсa-предмет, воқеа-ҳодиса бир-бирини тақозо этувчи томон билан бирга, айнаи вақтда, бир-бирини инкор этувчи жиҳатга ҳам эга. Бунинг асосида диалектиканинг инкорни инкор ва қарама-қаршилик бирлиги қонуни ётади. Объектив борлиқдаги қарама-қаршилик муносабати билвосита лисонда ҳам акс этади. Бу, айниқса, лексик сатҳ бирликлари орасида яққол намоён бўлади. Маълумки, бир грамматик туркумга кирувчи тил бирликларининг ўзаро зид маънолари асосида гуруҳланиши – антонимия. Антонимия ҳодисаси икки тил бирлиги орасидаги муносабатга асосланади⁸³. Шунингдек, ҳар қандай лексема антонимлик муносабатига киришавермайди, чунки бу муносабат бири иккинчисининг акси бўлган воқеликни ифодаладиган тил бирликлари ўртасидагина мавжуд бўлади. Демак, антонимик муносабат асосида маъно жиҳатидан қарама-қаршилик даражасига етган лексемалар туради.

Антонимияда ҳам семемалар муносабати ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлганлиги боис семантик муносабат сифатида қаралади. Антонимда семеманинг табиатини семик таҳлил методикаси билан ўргансак, қуйидаги ҳолат намоён бўлади: антоним деб белгиланган лексема (семема)ларнинг идеографик семалар йиғинида, одатда, бир сема зид мазмунли, бошқа сема(лар) эса айнан бўлади⁸⁴. Масалан, *пастлик*- *баландлик* лексемалари ўзаро антоним жуфтлик. Бу лексема семемаларидаги архисема “ер сатҳи кўриниши” бўлса, “сатҳдан паст”, “сатҳдан юқори” семалари ўзаро зид белги, у антонимик муносабатга асос. Лексемаларнинг ана шу умумлаштирувчи ва фарқловчи семалари асосида *пастлик*ни “ер сатҳининг паст кўриниши” деб,

⁸³Турсунов У. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Олий ўқув юрт. филология фак. талабалари учун дарслик. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 120.

⁸⁴Ўша асар. – Б. 126.

баландликни эса “ер сатҳининг юқори қисми” деб тавсифлаймиз.

Антонимик муносабатдаги антонимларни зид маъноли бирлик деб эмас, балки маъносидаги айрим зидланишларига кўра антонимик жуфтлик ҳосил қилувчи луғавий бирлик деб таърифлаш тўғри бўлар эди. Антонимлик ходисаси муайян бир жуфтлик мавжуд бўлгандагина содир бўлишини таъкидлаш лозим. Масалан, *баландлик* ўз парадигмадошлари доирасида антоним бирлик мақомига ҳеч қачон эга бўлмайди, қачонки, у семемасидаги фарқловчи семасини кучайтирган ҳолда антонимик жуфтлик ҳосил қилса, демак, антонимик бирлик мавқеида бўлади. Кўринадик, антонимлик муайян алоҳида қатор ичида якунланади. Шу маънода мазкур муносабатга гуруҳ узвлари ўртасидаги зидланишнинг бир кўриниши деб қараш мумкин. Чунки маъновий гуруҳ аъзолари ўртасидаги зидланишлар кўлами антонимлар доирасига нисбатан анча кенг ва кўп қиррали.

Антонимлар семемасидаги дифференциал семалар қаторида уларни битта парадигмага бирлаштирувчи интеграл семаси ҳам тенг қиймат касб этади. Зеро, антонимик жуфтлик асосан бир туркум бирлиги иштирокида ҳосил қилинади. Демак, антоним бир турга кирувчи гипоним лексемалар.

Антонимик муносабатга киришган қаторнинг ўзига хос хусусияти умумий маъносидаги айрим белгисининг зидланиши, яъни ифода, вазифа семаси бир хил, бироқ аташ семасидаги маълум бир белгиси асосидаги зидланиш кўриниши антонимик қаторни юзага чиқаради. Синонимияда эса аташ, вазифа семалар айнанлиги ва ифода семасининг фарқлилиги асосий хусусият.

Боб бўйича хулоса

1. Лексеманинг лисоний системадаги ўрни, луғавий парадигмадаги мавқеи, микросистеманинг қурилиш қонунияти талқинида семеманинг моҳияти ва мавқеи масаласи ҳал қилувчи роль ўйнайди.

2. ЕСКИАБ “ер сатҳи кўриниши” умумий семасига эга бўлиши билан бирга, ўзига хос белгиси асосида жиддий фарқли белгига ҳам эга. Хусусан,

баландлик лексемаси “умуман ер сатҳидан юқори кўтарилган жой” белгиси асосида *тоғ, тепа, адир, дўнглик, қир* лексемасининг ҳар бири билан приватив зиддиятли. Бунда *баландлик* – мўътадил аъзо. Қатордаги *тоғ, тепа, дўнглик, адир, қир* лексемаси ўзаро “баландлик белгисининг ошиб ёки камайиб бориши” асосида даражали зиддият ҳосил қилади. Шунингдек, *баландлик*нинг ифода семасидаги “услубий хосланганлик” белгиси ҳам унинг семантик структурасидаги имкониятга таъсир қилади. Асосий саналган семанинг кучсизланиши лексеманинг янги семасини воқелантираётганлиги ҳақида фикр юритиш имконини беради.

3. ЕСКИАБ тизимиға мансуб бирликлар, асосан, семантик структурасидаги ўзига хос умумий ва ажратувчи семик белгиси асосида ҳамда бошқа система бирлиги билан ҳам ўзаро парадигматик ва синтагматик муносабат ҳосил қилиб, лексик системада ўзига хос ўрин эгаллаган ҳолда “яшайди”. Мазкур система лексемалари семантик структурасидаги асосий, яъни шу система лексемасигагина хос архисема – “ер сатҳи кўриниши”, ана шу белги ўзбек тили ЕСКИАБ системасига юзлаб лексемани бирлаштириб туради. Ўз навбатида, бу белги система ичидаги белги билан иерархик муносабатда. Бунда “сатҳдан юқори” деган дифференциал семага “баландлик гуруҳи”га тегишли ЕСКИАБ, “сатҳдан паст” фарқловчи белгига эса “пастлик гуруҳи”га мансуб лексема, “сатҳга тенг, сатҳ билан баробар” ажратувчи семага “текислик гуруҳи”га кирувчи ЕСКИАБ тизими эга. Демак, ЕСКИАБни ўз системасига бирлаштирувчи архисемани “ер сатҳи кўриниши”, дастлабки фарқловчи семани эса “сатҳдан паст”, “сатҳга тенг”, “сатҳдан юқори” тарзида белгилаш лозим.

4. ЕСКИАБ микросистемаси ҳам ўзига хос таркибий тузилишга ва турли лисоний қийматли лексемага эга ЛМГ. Система бирликлари, ўз навбатида, маълум фарқловчи белгиси воситасида ички микрогуруҳ ҳосил қилади. Кичик гуруҳ билан катта гуруҳ ўртасида системавийлик, изчилликни таъминловчи иерархонимик (поғонавий) муносабат учун асос бўлувчи гипонимик (тур-жинс) муносабат асосий аҳамият касб этади.

5. ЕСКИАБ тизимига бирлашувчи лексемалар, дастлаб уч микрогурухга ажралади:

- 1) ер юзасининг баландликларини ифодаловчи ЕСКИАБ;
- 2) ер юзасининг текисликларини ифодаловчи ЕСКИАБ;
- 3) ер юзасидан паст бўлган кўринишларни ифодаловчи ЕСКИАБ.

1-гурухда *баландлик*, 2-гурухда *текислик*, 3-гурухда *пастлик* лексемалари гипероним мавқеида, ўз гуруҳини юқори поғонадаги гурух билан боғловчи ҳалқа вазифасини бажаради. Гиперонимда гипонимларнинг таркибида такрорланувчи маъно мавжуд бўлади. Гиперонимнинг маъно ҳажми, ишлатилиш кўлами кенг, аксинча, унинг гипонимлари маъноси тор ва ёрқин.

6. Гипероним ва гипоним ўзаро приватив зиддиятда бўлса, гиперонимлар ўзаро тенг қийматли.

7. ЕСКИАБ тизими таркибига мансуб бирликлар ўртасида даражаланиш муносабати ҳам мавжуд.

8. Система таркибидаги алоҳида, мустақил микропарадигмадан бири – синонимия. Синонимик қатордаги бирликлар семантик жиҳатдан ўзаро узвий боғлиқ. Синоним лексемалар семемаларидаги аташ ва вазифа семалари бир хил, ифода семалари билан ўзаро фарқланади. Синонимик муносабатда кўп семемали лексемалар масаласи ҳам ойдинлашади. Маънодошлик қаторини система билан боғловчи узв парадигманинг доминанти мавқеидаги лексема, қаторнинг бошқа аъзолари системага ўз доминанти орқали мансуб бўлади. Демак, синонимик муносабат системанинг табиатига бевосита дахлдор эмас. Маънодошлик қатори бошқа лисоний парадигма каби доимо очиқ.

9. Лексемалараро бутун-қисм муносабати асосида борлиқдаги нарсабуюм, предметлар бутунлиги ва уларнинг таркибий қисмлари, бўлаклари муносабати ташкил этади. ЕСКИАБ тизими таркибидаги лексемалар орасидаги партонимик муносабат табиий ҳолдаги бутун-бўлак муносабатига асосланади. Парадигмадаги партонимлар синонимлар каби ўз доминанти – тотоними орқали ЕСКИАБ тизими билан боғлана олади.

10. Лексемалар қаторидаги фарқлилик зиддият, қарама-қаршилиқ даражасига чиққач, уларнинг антонимлашувига олиб келадиган омил. Антонимия ҳодисаси икки тил бирлиги орасидаги муносабатга асосланади, семемалар муносабати ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Антонимик муносабатдаги антонимларни зид маъноли бирликлар деб эмас, балки маъносидаги айрим зидлашишларига кўра антонимик жуфтлик ҳосил қилувчи луғавий бирлик деб таърифлаш маъқул.

III БОБ. ЎЗБЕК ТИЛИДА ЕР САТҲИ КЎРИНИШЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ АТОВ БИРЛИКЛАРИ ТИЗИМИ ТАРКИБИ

3.1-§. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари тизими таркиби ва тузилиши

Ўзбек тили лексикасини системавий тарзда ўрганиш ва таҳлил этиш, луғавий бирликларни маълум бир гуруҳга бирлаштириш ҳамда гуруҳ ичидаги лексемаларнинг ўзаро муносабатини аниқлаш каби муҳим тадқиқотлар амалга оширилганки, уларни бирма-бир келтириб ўтиш имконияти ва зарурияти йўқ деб саналиши боис бу ўринда тадқиқ объекти табиатига алоқадор баъзи масалага эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ. Бу масала луғавий гуруҳлар табиати ва тузилиши хусусида, ўзбек тилшунослигида қатор илмий изланиш ўрганиш объекти бўлган. Луғат таркибини системавий тарзда тадқиқ қилиш, дастлаб, лексемаларни муайян гуруҳларга бирлаштиришни, лексемалараро умумийлик ва алоҳидаликни фарқлаш каби муҳим ишларни тақозо этади. Дарвоқе, лексемаларни маъновий гуруҳга бирлаштириш ва гуруҳ аъзолари ўртасидаги маъновий муносабатнинг амал қилиш қонунияти, маънодошлик қаторида бош сўз (доминанта) масаласи ҳамда марказ-қуршовлик муносабати каби муҳим лингвистик масала юзасидан қимматли илмий-тадқиқот амалга оширилган. Натижада лексеманинг луғавий-маъновий бирлашмалари – ЛМБларга оид масаланинг ойдинлашишига ҳам ижобий таъсир қилди. “Ўзбек тили систем лексикологияси асослари” ўқув қўлланмасида ўзбек тили ҳодисалари асосида “луғавий гуруҳ” тушунчаси шакллантирилганлиги ва унинг тадқиқига оид усул, йўллар аниқ белгиланганлигини алоҳида эътироф этиш лозим⁸⁵. Шунингдек, тилшунослигимизда ЛМС тушунчаси, унинг тузилиши, таркиби ва тараққиёти каби масала юзасидан ҳам эътиборга молик тадқиқотлар

⁸⁵Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.

бажарилган⁸⁶. Ана шу тадқиқот ва илмий изланиш натижалари асосида лексик таркибни ташкил этувчилар – алоҳида луғавий гуруҳ, микросистемалар юзасидан системавий характердаги тадқиқотни амалга ошириш учун кенг имконият яратилди. Шунингдек, алоҳида сўзлар системаси ва улардаги гуруҳлараро ҳамда лексемалараро муносабати, алоқалар таҳлили кейинги изланишларга ҳам йўл очиб берди. Умуман, ЛМТ ёки ЛМС тушунчалари ўзбек тилшунослигида ҳам кун тартибига қўйилиб, унинг ўзига хос табиати хусусида қимматли фикр ва асосли далиллар билдирилди. Тилшунослигимизда луғавий микросистема тушунчаси, ЛМСнинг умумий қурилиш қонунияти, микро ва макросистема муносабати билан боғлиқ масала олимларимиз томонидан ҳам атрофлича тадқиқ этилиб, илмий жиҳатдан тўғри асослаб берилди.

Луғавий микросистема ва *луғавий-маъновий гуруҳ* атамаси аслида битта ҳодисага нисбатан қўлланишда (бу ерда луғавий микросистема нисбий характерли атама саналиши лозим), бундай микросистема сифатида қаралаётган маъновий гуруҳ ҳар қандай тилнинг лексик системасида кўп.

Макросистема ва микросистема тушунчаси нисбий характер касб этгани ҳолда луғавий микро ва макросистема тушунчаси ҳам шундай хусусиятга эга.

Тилнинг лексик таркиби ҳам тилнинг ўзи каби системавий тузилишли. Бу эса барча бутунликда бўлгани каби, лексик таркибнинг ташкил этувчиларини қуйидан юқорига, кичикдан каттага, соддадан мураккабга

⁸⁶ Нарзиева М. Қон-қариндошлик номларининг компонент таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986. – № 5. – Б. 15-17; Саидова Х. Ўзбек тилида ҳайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 1995; Сафарова Р.Г. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990.; Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б. 160; Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадиий қўлланилиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998; Нигматова Л. Ўзбек тилида привативлик (нофонологик сатҳлар): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2004.; Нишоновна Н. Ўзбек тилида “ҳайвон” архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2000; Менглиев Б. Лисоний система яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2002; Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996; Қиличев Б. Ўзбек тилида партонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1997.

караб поғонали тарзда жойлашишга ундайди, яъни система таркибига кирувчи барча лексема дастлаб қаторга, кичик гуруҳга, улар ўзидан каттарок гуруҳга, улар ҳам, ўз навбатида, янада каттарок гуруҳга бирлашиб, системавий изчилликни юзага чиқаради ва лексиканинг системавийлиги шу йўл орқали таъминланади.

Лексик системадаги лексемаларнинг бу каби муайян муносабатлар асосига қурилган луғавий бирлашмалари тадқиқотчи З.Юнусова ишида қуйидагича тартибда белгиланади:

“[Тилнинг луғавий морфемалар таркиби] ТЛМТ

[Лексик-семантик туркумлар] ЛСТ

[Лексик-тематик гуруҳлар] ЛТГ

[Лексик-семантик гуруҳлар] ЛСГ

[Лексик синонимик қатор] ЛСҚ

[Луғавий морфемалар] ЛМ”⁸⁷.

Албатта, бундай поғонали жойлашув схемасининг турли ўрин - поғонасидан жой олган луғавий парадигмалар бирдай аҳамиятга эга эмас. Бу хусусда қуйироқда тўхталамиз. Шу ўринда лексема ва морфема атамалари билан боғлиқ масала хусусида ҳам гапириш жоиз. Ўзбек тилшунослигида морфема ва лексема тушунчаси, уларнинг моҳияти хусусида етарлича маълумот қайд қилинганлиги⁸⁸ ва ўзбекча лексема тушунчаси луғавий бирликка нисбатан кенг тарзда қўлланилаётган айни пайтда “луғавий морфема” атамаси ўрнига “лексема” атамасини қўллаш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, лексик-синонимик қатор жойлашган поғонадан лексик-даражаланиш қатори ҳам ўрин олиши лозим. Зеро луғавий даражаланиш қатори ҳам муайян бир белгининг ортиқ ёки камлигига асосланадиган алоҳида луғавий парадигма. Шунга кўра, тилнинг луғавий таркиби қуйидагича кўриниш касб этади:

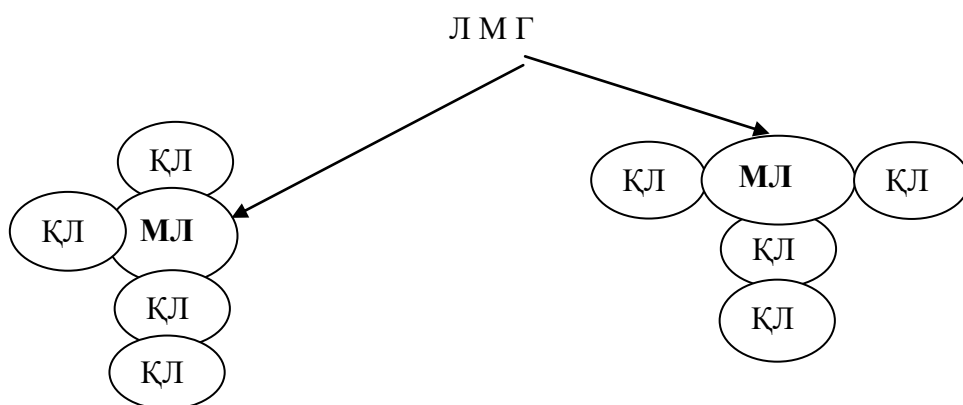
⁸⁷ Юнусова З. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2004.

⁸⁸ Менглиев Б. Лисоний система яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2002.

[Тилнинг лексемалар таркиби] ТЛТ
 [Луғавий-маъновий туркумлар] ЛМТ
 [Луғавий-мавзувий майдонлар] ЛММ
 [Луғавий-маъновий гуруҳлар] ЛМГ
 [Луғавий маънодошлик катори] ЛМК=[Луғавий даражаланиш катори]
 ЛДҚ
 [Лексемалар] Л

Кўринадики, ҳар бир поғонада жойлашадиган гуруҳ, катор шунчаки бирлашув эмас, балки муайян барқарор муносабатга асосланадиган луғавий микросистема. Тадқиқот объектимиз бевосита ЛМГ тушунчаси билан боғлиқлиги туфайли фикр-мулоҳазани лексик таркибнинг алоҳида бир бўғини ҳисобланаётган ана шу ЛМС билан боғлиқ ҳолда давом эттирамиз.

Лексик системадаги ЛМГлар ҳам алоҳида микросистема сифатида ўзига хос ички тузилиш, таркибга эгаллиги қуйидагича тарзда кўрсатилади:

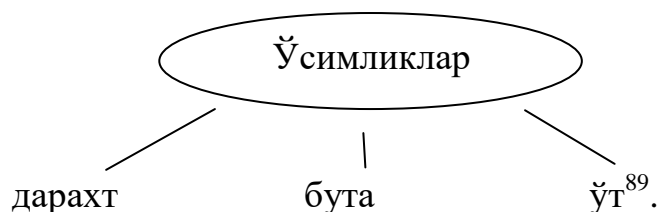

Чизмадан кўринадики, ЛМГ марказини гуруҳларнинг марказий (етакчи) лексемалари (МЛ) эгаллайди. Қуршов лексемалари (ҚЛ) эса етакчи лексемалари атрофида уюшади ва ЛМТнинг умумий тузилишига, бир-бирига бевосита таъсир кўрсатмайди. Уларнинг ўзаро алоқадорлиги етакчи лексема асосида рўй беради. Умуман, системавий бирлашма мақомидаги барча ЛМГлар таркиби ва тузилиши шу тартибга амал қилади. Буни юқорида тилга олган тадқиқотлар ҳам кўрсатади.

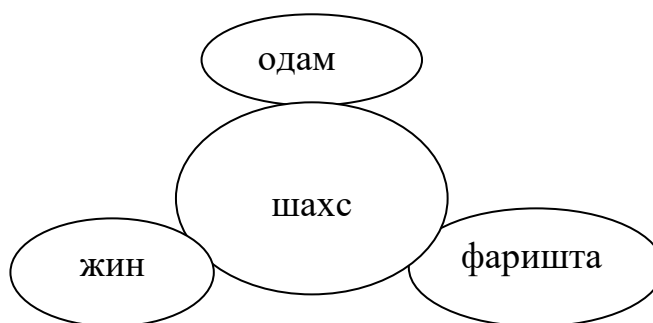
Луғавий микросистема бўлган ЛМГ тузилиши ўзидан юқори босқичда турган ЛММ тузилишидан ёки ЛММ тузилиши ЛМТ тузилишидан моҳиятан

фарқ қилмайди. Бу ҳолатни айрим мисол асосида кўриб чиқамиз:

“Ўсимлик” ЛТГ тузилиши:

ёки “шахс” луғавий майдони тузилиши⁹⁰:

Шунингдек, ЛМГ маркази ва қуршови ўзаро гиперо-гипонимик муносабатли эканлигини назарда тутсак, градуонимик ва синонимик муносабатли қатор табиати юқорида келтирилган тузилишдан тубдан фарқ қилади. Чунки бундай муносабатли гуруҳ аъзолари ўзаро тенг қийматли маъно ифодалашни натижасида тенг қийматли зиддиятда бўлади ва ҳеч қандай катта ва кичиклик, жинс ва тур мавқеига талабгор эмас. Улар градуонимик ёки синонимик муносабатли гуруҳлар таркибига доминантлари орқали боғланади, шунинг учун ҳам ЛМГнинг тузилишига таъсир кўрсатмайди. Бу масала хусусида тилшуносларимиз томонидан амалга оширилган тадқиқотларда ҳам асосли фикрлар билдирилган⁹¹.

⁸⁹Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадиий қўлланилиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998. – Б. 21.

⁹⁰Нигматова Л. Ўзбек тилида привативлик (нофонологик сатҳлар): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – 20 б.

⁹¹Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1999; Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари

Демак, ўзбек тили лексик сатҳида мавжуд бўлган ЕСКИАБ тизимига нисбатан ЛМГ атамасини қўллаш мумкин. Энди эса ана шу ЛМГнинг таркиби ва тузилиши ҳақида фикр юритамиз.

ЛМГлар ҳам тилнинг ўзи ва луғавий таркиби каби мураккаб тузилишли, марказ ва қуршовдан таркиб топади. Айтилганидек, ЛМГнинг марказини микрогуруҳ ва қаторнинг етакчи лексемалари, унинг қуршовини эса етакчи лексемаларнинг қуршови ташкил этади. Кўринадики, системанинг марказ ва қуршов тушунчалари ҳам нисбий.

Ўзбек тилидаги ЕСКИАБ тизими марказини гуруҳларнинг етакчи лексемалари, яъни *баландлик настлик, текислик* ташкил қилади. Бу лексемалар марказий лексема сифатида маъновий таркибига кўра ўзаро тенг қийматли муносабатда эканлиги ҳамда уларнинг марказий лексемалиги бир неча қуйи гуруҳни система маркази билан боғлаётган “боғловчи лексема”⁹² мақомидалиги.

Ўзбек тили ЕСКИАБ ЛМГи маркази, айтилганидек, учта лексемадан иборат. Бу лексемаларнинг луғавий маъноси, қўлланиш доираси анча кенг, ифода семалари нисбатан нейтрал. Марказ лексеманинг ҳар бири ўз атрофида уюшган кўплаб ЕСКИАБнинг умумий бош маъносини бемалол ифодалай олиш хусусиятига эга. Чунончи, *баландлик = тепа; баландлик = тоғ; баландлик = дўнглик* ва ҳ.

Кўринадики, *баландлик* марказ лексемаси гипероним сифатида ўз гипонимининг хусусий маъносини умумлаштириб ифодалай олади. Шунинг учун *баландлик* лексемаси орқали берилаётган ахборот, маълумот жуда умумий. Аксинча, қуршов лексемалар семемаси англатадиган хабар ёки маълумот етакчи лексема *баландликка* нисбатан анча тор, конкрет ва

лексемалари: тизими ва бадий қўлланилиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998. – 21 б.; Нигматова Л. Ўзбек тилида привативлик (нофонологик сатҳлар): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2004; Нишонов Н. Ўзбек тилида “хайвон” архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2000; Файзуллаев М. Сравнительно-типологическая исследования лексико-семантического групп главное состояния в русском и узбекском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1994.

⁹² Юнусова З. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2004.

мураккаброқ. Марказ ва қуршов ўзаро гипонимик муносабатли бўлгани туфайли қуршов лексемалар семемаси марказ лексеманинг моҳияти асосида белгиланади. Масалан, *баландлик* билан *тоғнинг* ёки *тепанинг* семантик тавсифини қиёслаб кўрайлик.

“**Баландлик 2** Текис ер ёки пастликдан юқори турадиган жой; макон; тепалик”.⁹³

“**Тоғ 1** Ер юзасининг теварак-атрофдаги текислик, тепалик ёки бошқа баландликка нисбатан якка ёки қатор ҳолда баланд кўтарилган, одатда, турли тош, қаттиқ жисмлардан иборат қисми”⁹⁴.

Маълум бўладики, *тоғнинг* семемаси таркибида *баландликнинг* семемаси сема мавқеида қатнашяпти. *Тоғнинг* маъноси *баландлик* маъносидан кўра анча аниқ ва равшан.

Марказий лексеманинг яна бир хусусияти шуки, улар, кўпинча, деярли туркий ўзакли ёки бутунлай ўзлашиб бўлган ўзлашма лексемалардан, услубий хосланганлик жиҳатига кўра бетараф. Шунинг учун ҳам *баландлик* ер сиртининг сатҳдан юқори бўлган барча кўринишнинг ифодаловчиси сифатида ЛМГнинг марказидан жой олган.

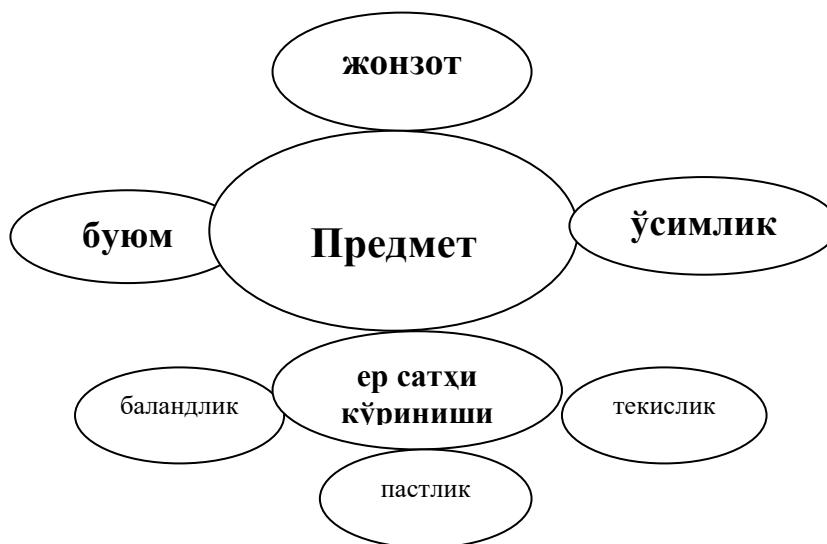
Пастлик ва *текислик* лексемалари ҳам *баландлик* каби умумийлик касб этиб, марказ лексемалар мақомини эгаллайди. Шунингдек, *жарлик*, *сой*, *чуқур* каби лексемалар *пастлик* орқали система таркибига бевосита дахлдор бўлади. Демак, *пастлик*, *текислик* лексемалари ҳам “боғловчи лексема”. Яъни бу лексемалар гипероним мавқеида, ўз атрофига бирлашган барча гипонимлари билан ўзаро приватив зиддиятда. Бунда, албатта, марказ лексемалари белгисиз аъзо ўрнини эгаллайди.

Мазкур ЛМГнинг юқори босқичда бўладиган ЛММ билан алоқадорлигини таъминловчи етакчи лексема, ҳалқа ҳозирча лексик лакунани банд этиб турган *ер сатҳи кўриниши* бирикмаси ҳисобланади. *Ер сатҳи*

⁹³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 1-жилд. – Б. 147.

⁹⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 4-жилд. – Б. 163.

кўриниши текислик, пастлик, баландлик лексемасини ўзига бирлаштиради ва етакчи лексема мавқеини эгаллаб, ЕСКИАБ ЛМГини ўзидан юқори босқичдаги “предмет” ЛМСига олиб киради. Буни чизмада куйидагича кўрсатиш мумкин:

Чизмадан кўриниб турибдики, системанинг марказ лексемалари юқори босқичга ўтганда *ер сатҳи кўриниши (рельеф)*га нисбатан қуршов мақомида. Марказ қуршовлик муносабати ҳам нисбий хусусият касб этишига яна бир қарра гувоҳ бўламиз.

ЛМГда марказий ўрин тутган етакчи лексема *баландлик* ўз атрофида гипонимик, градуонимик, гипонимик муносабат билан боғланадиган кўплаб лексеманинг ўрнини нутқда алмаштира олади. Бу унинг услубий бўёқ жиҳатидан бетарафлиги, ўз қатламга мансублик белгиси асосида. Марказий лексема мақомидаги луғавий бирликнинг маъноси қуршов лексемалари маъносидан кўра умумийроқ эканлигидан далолат. Масалан, *Олдинда йўл бошловчи, кейинда Назира билан кампир баландликка кўтарилиши*ди нутқий бирлигида *баландлик* лексемаси ўзининг умумлашган маъносини воқелантириб, гуруҳнинг қуршов лексемалари бўлган *тепалик, дўнглик, адир* сингариларнинг маъносини ҳам ифодалай олади.

Шундай ҳукмни *пастлик, текислик* марказий лексемалари юзасидан

ҳам айтиш мумкин. Турли матнда *пастлик* лексемаси хусусий тушунчани ифодаловчи *чуқурлик*, *сойлик*, *жарлик* каби кўплаб тур номини алмаштириб келади. Хусусан, *Улар сув ёқалаб бориб, пастликка тушдилар* гапидаги *пастлик* сўзида ҳам юқорида келтирилган хусусият мавжуд. Нутқий ходисада воқеланган *чуқурлик*, *сой*, *сойлик*, *жарлик* кабилар ўрнини *пастлик* лексемаси орқали бемалол алмаштириш мумкин бўлади. Демак, ЛГ марказий лексемаларининг маъно доираси анча кенг.

Худди шундай ҳолат градуонимик ва синонимик қаторда ҳам кузатилади. Бунда ҳам қаторнинг етакчи лексемаси марказ лексемаси хусусиятини ўзида акс эттиради. Шунинг баробарида, қатор аъзоларининг умумий намоёндаси сифатида маълум бир белгининг ўрта, меъёрида эканлигини етакчи лексемагина кўрсатиб туради. Хусусан, *дўнг - тепа – адир – қир – тоғ* градуонимик қаторида *баландлик* лексемаси “баланд” белгисининг ўрта, меъёрдалигини ўзида акс эттирган бирлик сифатида мазкур қаторни тегишли гуруҳига боғлаб туради.

Синонимик қаторни ташкил қилувчи *текислик* - *сайҳонлик* - *яланглик* - *майдон* - *туз* лексемалари орасида *текислик* бошқа узвларга нисбатан умумлашма маънога эгаллиги, услубий бетарафлиги, бўёқсизлиги ҳамда ўз қатламга оидлиги билан алоҳида ажралиб туради. Шунингдек, қаторнинг етакчи лексемаси мавқеини эгаллаб, парадигмани каттароқ ҳажмдаги, юқори парадигмага бирлаштиради.

Кўринадикки, *баландлик*, *пастлик* ва *текислик* лексемалари ўз ЛМГ жойлашган босқичда гипероним, юқори босқичда эса гипоним, яъни қуйи (ўз) гуруҳида марказ, юқори гуруҳда қуршов мавқеида бўлади ва бу икки ЛГни бир-бири билан боғлашга хизмат қилади.

Кузатишлардан маълум бўладики, ЛГ марказ лексемаси градуонимик қаторда ҳам, синонимик қаторда ҳам етакчи лексема вазифасини ўтайди. Демак, ЛГ марказ лексемаларининг кенг истеъмолда бўлиши, услубий бетараф ва бўёқсизлиги, кўпинча, ўз қатламга мансублиги уларни марказий лексема мақомига хослайди.

Лексик таркибни системавий тарзда тадқиқ қилишда ЛГларнинг марказий ва қуршов лексемаларини фарқлаш, уларнинг ўзаро муносабати табиатини тўғри асослаш ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан катта самара келтириши аён. Шу туфайли алоҳида ЛГни ташкил этадиган лексемалар орасида марказ лексемаларга нисбатан қуршовлик мавқеида келувчи бирликларнинг системадаги ўрни масаласи ҳам муҳим.

Қуршов тушунчаси тилшунослигимизда ҳам атрофлича тадқиқ қилинган ҳодисалардан бири. “ЛМСга берилган таърифга кўра етакчи лексемалар ЛМС марказидан, қуршов лексемалари эса марказ лексемаларининг атрофидан ўрин олади”⁹⁵.

Марказ ва қуршов лексема нисбийлиги гипероним ва гипоним тушунчасининг нисбийлиги асосида ўз тасдиғини топади.

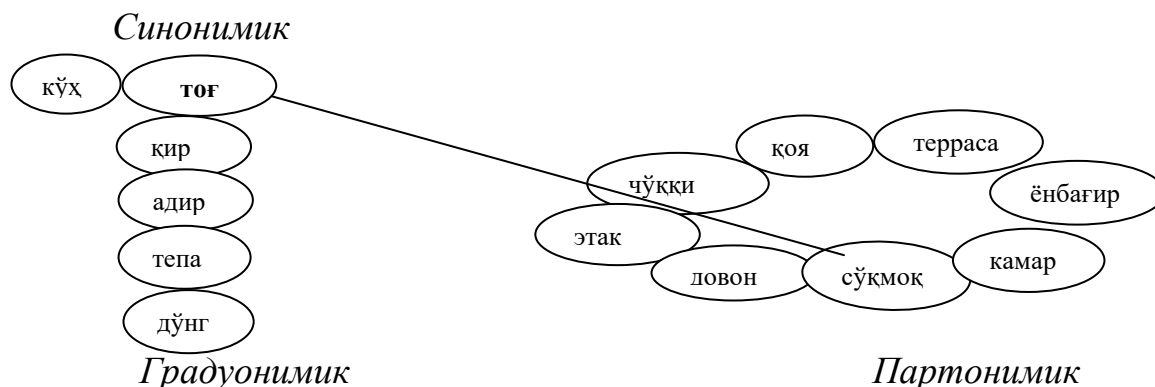
ЛМГнинг илк қуршови марказий лексемаларнинг гипоним лексемасидан иборат. Хусусан, *баландлик* марказ лексемаси атрофида *тоғ, тепа, дўнг, адир, қир* каби ЕСКИАБ уюшиб, унинг қуршови мавқеида келади. Бу қуршовнинг қуршовини эса, яъни 2-даражали қуршовини қуршов лексемаларнинг синонимик, градуонимик, гипонимик ва баъзан партонимик парадигмаси ташкил этади.

Юқорида келтириб ўтилган лексик парадигмалар ЛГ таркибидаги барча лексема ўртасида мавжуд бўлмаслиги ҳам мумкин. Микросистемага мансуб бўлган лексеманинг баъзисида мазкур ҳолатнинг барчасини учратиш мумкин. Жумладан, “Ер сатҳи кўринишлари ЛМГ”ига 2-даражали қуршов сифатида кирувчи *тоғ* лексемасининг системадаги ўрни ва лексемалараро муносабатини кузатиш орқали ҳам амин бўламиз.

Хусусан, *тоғ* - *олатоғ, ёнартоғ, қоратоғ, етимтоғ* каби гиперогипонимик, *тоғ* = *чўққи* - *қоя* - *терраса* - *этак* - *ёнбағир* - *довон* - *сўқмоқ* - *камар* - *жўнағар* - *гор* каби партонимик, *тоғ* - *кўҳ* каби синонимик, *дўнглик* – *тепалик* – *адирлик* – *қирлик* – *тоғ* каби градуонимик парадигмасига эга.

⁹⁵ Юнусова З. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2004. – Б. 47.

Буларни чизмада қуйидагича тасвирлаш мумкин:

Шунингдек, кўпчилик лексеманинг градуонимик ёки гипонимик парадигмаси кузатилмаслиги ҳам мумкин. ЛМС лексемаларининг ўзига хос қаторига, қуршовига эга бўлиши қатъий қонуният билан белгиланмаган, етакчи лексемаларнинг қуршовлари миқдори ва тури эркин.

Текислик марказ лексемасининг илк қуршови сифатида *чўл*, *сайхонлик*, *дала*, *яланглик*, *майдон* каби лексемани кўрсатамиз. Илк қуршов лексемалар ҳам ўз атрофида 2-босқич қуршовларини бириктириб туради. Хусусан, *чўл* - *сахро* - *биёбон* синонимик қаторида *чўл* етакчи лексема мавқеида келиб, қуршови сифатида *сахро*, *биёбон* лексемаларини ЛГ таркибига олиб киради. Ёки *сайхон* - *майдон* - *туз* синонимик қаторида *майдон* доминанта лексема сифатида ўз қаторини, қуршов лексемаларини юқори босқич гуруҳи билан боғлаб туради. Мазкур синонимик қаторда *майдон* етакчи лексема мавқеида келган бўлса, *текислик* лексемасига нисбатан эса гипоним – қуршов мақомида. *Пастлик* лексемаси марказ лексема сифатида ўз атрофига *жар*, *сойлик*, *чуқур*, *чуқурлик*, *ўзан* кабиларни қуршов қилиб олади.

Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари ЛМГи таркиби юзасидан амалга оширилган кузатишларга асосланиб қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

1. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари ЛМГи мураккаб таркибга эга, марказ ва илк қуршов, иккинчи даражали қуршов,

учинчи даражали куршов қисмларидан иборат: *ер сатҳи кўриниши* - марказ; *текислик, баландлик, пастлик* – марказ лексемалар, айна пайтда, илк куршов лексемалар.

2. *Текислик, баландлик, пастлик* лексемалари – марказ мавқеида келганда, уларнинг ҳар бири алоҳида куршовларга эга бўлади: а) *текислик* – марказ; *водий, чўл, яланглик, сайҳон, дала, дашт* иккинчи даражали куршовлари; б) *баландлик* – марказ; унинг куршовини *тоғ, тепа, адир, дўнг, ўр, қир* кабилар ташкил этади; в) *пастлик* – марказ; *жарлик, сойлик, чуқур, ўймоқ, ўзан* кабилар иккинчи даражали куршови мавқеида келади.

3. ЛГнинг маркази ва илк куршов лексемалари ўзаро барқарор муносабатлар билан қатъий боғланган.

4. ЛГ илк куршов лексемалари: *текислик, баландлик, пастлик* ўзаро тенг қийматли маъновий зиддият муносабатларида бўлади: *текислик - баландлик; пастлик - баландлик; текислик - пастлик* каби.

5. ЛГ иккинчи даражали куршовини ҳар бир марказ ва илк куршов лексемасининг гипонимик, синонимик, градуонимик ва партонимик куршовлари ташкил этади. Хусусан, *тоғ* иккинчи даражали куршови, ўз партонимик куршовига эга: *тоғ* тотоним сифатида партонимлари: *қоя, чўққи, ёнбағир, терраса, гора, камар, этак* каби учинчи даражали куршовига марказ. Демак, мазкур партонимик куршов учинчи даражали куршов ҳисобланади.

6. ЛГнинг иккинчи ва учинчи даражали куршовидаги парадигма аъзолари ўртасида қатъий қонуният мавжуд эмас. Шунинг учун бундай босқичдаги қаторлар доимо очиқ ва эркин. Кейинги босқичлардаги ўзгаришлар ЛМГнинг моҳиятига, тузилишига таъсир кўрсата олмайди, балки ЛМГнинг тарихий тараққиёти учун жуда муҳим имконият, омил.

3.2-§. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликларининг тузилишига кўра турлари

Ўзбек тилидаги ЕСКИАБ тузилиш жиҳатдан ҳам хилма-хил, уларнинг

содда, қўшма, жуфт ва бирикмали кўринишини фарқлаш лозим. Кузатишлар асосида тилимиз таркибида истёъмолда бўлиб келаётган ЕСКИАБни тузилишига кўра қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

- 1) содда ЕСКИАБ;
- 2) қўшма ЕСКИАБ;
- 3) жуфт ЕСКИАБ;
- 4) бирикма ЕСКИАБ.

ЕСКИАБнинг содда турига мансублари катта миқдорни ташкил этади. Бундай ЕСКИАБни яна икки ички гуруҳга ажратиш мумкин: а) содда туб ЕСКИАБ; б) содда ясама ЕСКИАБ. *Тоғ, тепа, дўнг, доvon, адир, сой, жар, чуқур, қоя, сайхон, қир, дара, даҳна, туз, ёзи, бел, водий, чўл, саҳро, биёбон, майдон, ёвон* кабилар ҳозирги адабий тили нуқтаи назаридан содда туб лексема бўлса, *тоғлик, тепалик, адирлик, сайхонлик, яланглик, жарлик, текислик, қирлик, қиялик, сойлик, дўнглик, чуқурлик, пастлик* кабилар содда ясама атов бирликлардир.

Кўриниб турганидек, мазкур система таркибидан жой олган ясама ЕСКИАБ миқдори ҳам анча. Ясама лексеманинг шаклланишида асосан [от+лик] ва [сифат+лик] қолипи устувор. Биринчи қолипнинг биринчи узвини системага мансуб туб ЕСКИАБ тўлдириб келади. Хусусан, [тоғ+лик], [адир+лик], [тепа+лик], [дўнг+лик] каби. Шунингдек, *сайхонлик, жарлик, чуқурлик, сойлик* каби ЕСКИАБ ҳам мазкур қолипнинг ҳосилалари.

Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи содда ясама атов бирликнинг иккинчи хил кўриниши [сифат+лик] қолипи асосида шаклланган, бунда ясалиш асоси сифат бирликдан бўлади: *текислик, пастлик, баландлик, яланглик* кабилар. Шу билан бирга, ЕСКИАБ тизимида қўшма лексема ҳам мавжуд, улар асосан икки таркибли. Қўшма ЕСКИАБ композиция усули билан ҳосил қилинган. Бунда [сифат+от] қолипи сермахсул. Қолипнинг биринчи узвини асосан сифат туркумига мансуб *ола, қора, ёлғиз, етим, бел, ёнар, ясси* лексемалари эгалласа, иккинчи компоненти соф ЕСКИАБдан ташкил топади: *олатоғ, ёнартоғ, ёлғизтоғ, қоратоғ, очгаза* кабилар. Мазкур

лексемалар ЕСКИАБ тизимидаги қўшма лексемалар сирасини ташкил қилади.

ЕСКИАБ тизими таркибида ўзаро жуфтликни ҳосил қилиб қўлланувчи birlikлар ҳам қайд этилади: *жар-жур, ўнқир-чўнқирлик, ўр-қир, қир-адир, наст-баландлик, ёз-ёвон, дала-дашт, ўйдим-чуқур* кабилар. Жуфт ЕСКИАБ таркиби, асосан, ўзаро яқин маъноли: *ўнқир-чўнқирлик, ўр-қир, ўйдим-чуқур, жар-жулга*; ўзаро антоним: *наст-баландлик, баланд-настлик*; ўзаро синоним: *ёз-ёвон, дала-дашт, чўл-биёбон, дашт-биёбон* лексемалардан тузилган.

Ўзбек тили лексик таркибида бирикма ҳолидаги ЕСКИАБ миқдори анча кам: *тоғ этаги, жар ёқаси, наст тоғлар, баланд тоғлар, ясси тепа, ясси тоғ, дарё водийси, дўнг қум, тоғ тизмаси* кабилар. Бу каби ер сатҳи кўринишини ифодаловчи таркибли атов birlikлар семантик таркиби тузилиш жиҳатдан мураккаб бўлишига қарамай, маънода муайянлик намоён бўлиб туради.

Тилимиздаги ЕСКИАБ тизимининг тузилиш табиати ҳам ўзига хос бўлиб, турли хил тузилиш система birlikларининг маъно қирраларга ҳам таъсир кўрсатади.

3.3-§. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов birlikларнинг тарихий-этимологик қатламлари

ЕСКИАБ тизимининг тарихий-этимологик таркиби ўзбек умумхалқ тили лексикаси таркиби билан ўхшаш, унда соф туркий, ўзбекча сўзлар билан бирга бошқа тил унсурлари ҳам мавжуд. Шунга асосан, ўзбек тилидаги ЕСКИАБ тизимининг тарихий-этимологик қатламини қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

- 1) ўзбекча сўзлар;
- 2) форсча сўзлар;
- 3) арабча сўзлар;

4) русча ва бошқа тил сўзлари.

Система таркибида ўз қатлам сўзлари кўплиги шубҳасиздир. Жумладан, *тоғ, қир, қоя, бет, дўнг, тепа, чўққи, чуқурлик, ёнбағир* кабилар.

Шунингдек, мазкур тизимда форсча сўзлар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Хусусан, *дара, дарбанд, домана, паст, жар, биёбон, ёвон, дашт, кўҳ, камар, танги, майдон* кабилар. Форсча сўзлар ЕСКИАБ тизимининг турли босқич ва бўғин лексемалари қаторида етакчи ва куршов сўзлари сифатида кенг қўлланади, уларнинг барчаси ўзбек тили томонидан семантик ва фонетик тўлиқ ўзлаштирилган. “Форс тилидан ўзлаштиришлар ҳам тарихан салмоқли бўлган. Форс тилидан ўзлаштирилган лексемаларда жиддий товуш ўзгаришлари содир бўлмаган, чунки ўзбек тили билан форс тилининг товушлар қатори орасидаги фарқлар у қадар катта эмас: андиша, баланд, даромад...”⁹⁶. Бу ҳолатни мазкур тизим лексемаларида ҳам кузатиш мумкин.

Арабча сўзлар нисбатан кам миқдорда, булар сирасига *сахро, соҳил, ҳавза, бодия, воҳа, водий* каби сўзларни киритамиз.

Бундан ташқари, рус тили орқали ўзлашган ЕСКИАБ ҳам учрайди. Хусусан, *терраса, саванна, кратер, плато, дельта* каби лексемаларни кўрсатиш мумкин.

Умуман олганда, ўзбек тилидаги ЕСКИАБ тизими таркибининг асосий қисми – соф ўзбекча сўзлар. Бу ҳолат халқимизнинг кўп минг йиллик бой тарихи ва маданияти билан чамбарчас боғлиқ.

3.4-§. Ўзбек тилида ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликларининг лексикографик талқини масаласи

Лексикага илмий эътибор бевосита унинг луғатчилик амалиёти билан узвий боғлиқ. Чунончи, лексик-семасиологик тадқиқотларнинг самарадорлиги мукаммал луғатчилик амалиётида ўз аксини кўрсатади.

Бугунги истиқлол ўзбек луғатчилиги кейинги йиллар мобайнида амалга оширилган жиддий илмий тадқиқотлар асосида янгидан-янги пиллапояни

⁹⁶Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Дарслик. – Тошкент: Университет, 2006. – Б. 108.

забт этмоқда. Жаҳон тилшунослиги ва ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаб улгурган идеографик луғатлар, тил корпуслари, муаллифлик корпуслари луғатчиликнинг катта аҳамиятли янги авлоди, намунаси сифатида баҳоланмоқда. Бундай янги луғатларнинг катта аҳамият касб этиши эса бевосита лексик-семасиологик тадқиқотларнинг алоҳида лексик микросистема юзасидан атрофлича ва соғлом мантиқ асосида амалга оширилиши билан белгиланади. Чунки замонавий илмий технологиялар муайянлик ва аниқликни талаб қилади.

Албатта, ўзбек лексикологияси билан лексикографияси ўзаро чамбарчас равишда шаклланиб, ривож топиб келмоқда. Айни пайтда булар сирасида корпус лингвистикасини кузатиш мумкин. Ўзбек луғатчилиги ҳам доимо изланишда ва тараққиётда, у ҳамиша халқ тилини акс эттиришнинг нисбатан тўлиқ, ишончли ҳамда қулай усуллари излаш ва яратишда давом этмоқда. Қайси кўринишдан қатъи назар, ҳар бир луғат китоби ўз ўрнида катта аҳамият касб этади. Зеро, ҳар қандай луғатда ўша тилнинг бебаҳо хазинаси жамланади. Луғатчилигимиз тарихига назар солсак, она тилимизнинг дуру гавҳарлари маржон доналаридек тартиб билан берилган турли луғатларга дуч келамиз. Бундан ҳар биримизнинг қалбимизда ғурур ва фахр туйғулари тўлиб тошади. Дарвоқе, ўзбек луғатчилиги тарихининг илдизлари минг йиллар олдинги даврга бориб тақалади. Тилимизнинг бебаҳо хазинасини ўзида акс эттирган бундай луғатларнинг номини бирма-бир келтириш имкониятига эга эмасмиз. Ана шундай захирага эга луғатчилигимиз ҳамон изланиш ва тараққиётда.

Луғатчилигимиз соҳасида яратилган луғат китоблар – ҳамиша беқиёс ва катта аҳамиятли асарлар. Шундай бўлса-да, ижтимоий тараққиётнинг натижаси ўлароқ, кишиларнинг маънавий эҳтиёжини таъминлайдиган янгидан-янги луғатлар хили юзага келиши зарурияти ҳам пайдо бўлаверади. Зеро, тилни мукаммал билиш, унинг чексиз имкониятидан ўринли ва мақсадли фойдалана билиш учун унинг хазинаси жамулжам бўлган луғатлар доимо зарур. Луғатлар нафақат тўғри ёзиш ва ўқишни, сўзни тўғри изоҳлаш

ва унинг келиб чиқишини ўргатади, балки фойдаланувчининг дунёқарашини бойитади, илм-фан сирларидан хабардор қилади, нутқ маданияти ва сифатини оширади, шунингдек, халқнинг маънавияти ва маданиятини юксалтиради.

Луғатларнинг асосий вазифаси, бош мақсади – ахборот банки эканлиги. Мазкур масала луғат китоблар орқали ҳал қилиниши қайд этилса, луғатларнинг аҳамияти янада юқори поғонадан жой олади. Умуман, ҳар бир жамият аъзосининг энг яқин ёрдамчиси, йўлбошчиси сифатида луғатга эҳтиёж сезилади ва бу эҳтиёжнинг қондирилиши бевосита лексик-семасиологик тадқиқотларнинг самарадорлигини белгилаб турувчи бош мезон. Ана шундай ижтимоий талаб ва эҳтиёж натижаси ўлароқ янги ва замонавий, қулай ва фойдали, самарадорлиги анча юқори бўлган тезаурус, идеографик луғатлар, тил корпусларининг юзага келиши ғайритабиий ҳодиса эмаслиги аён бўлади.

Бу ҳодисаларнинг ўзбек луғатчилиги соҳасида ҳам бевосита қайд қилиниши кузатилмоқда. Хусусан, Ўзбек тили Миллий корпусини яратишдаги илк қадам сифатида баҳолаш мумкин бўлган тадқиқотда корпус, корпус лингвистикаси ҳамда унинг шаклланиши, тараққиёти ва назарий асослари каби масалалар ўз аксини топган. Унда “корпус табиий (реал) тилнинг электрон шаклдаги, қидирув дастурига жойлаштирилган матнлар йиғиндиси; бир марта тузилиб, мукаммал тегланган корпус лингвистик тадқиқотлар самарадорлигини таъминлашда барқарор лингвистик база вазифасини бажаради” деган асосли фикрлар келтирилган⁹⁷.

Шулар сирасида идеографик луғат тушунчаси кенг жамоатчиликка оммалашиб улгурган бўлса-да, бу хусусда қисқача тўхталиб ўтиш жоиз. Чунки идеографик таҳлиллар тил корпуслари, муаллифлик корпуслари учун ҳам амалий аҳамиятли манба вазифасини бажаради. Бу ҳолат эса идеографик луғат ва корпус лингвистикасининг ўзаро мустаҳкам алоқасидан далолатдир.

⁹⁷ Ҳамраева Ш.М. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ... дисс. – Бухоро, 2018. – Б. 11.

Идеографик луғатнинг назарий ғоялари даставвал немис олими Йоганн Трирнинг илмий тадқиқотларида ўз аксини топган, у семантик майдон тушунчасини тилшунослик соҳасида қайд этган ҳолда, унинг назарий ва амалий жиҳатларини ишлаб чиқди. Кейинчалик “майдон назарияси” Порсиг ва унинг издошлари томонидан такомиллаштирилди.

Лексикани идеографик нуқтаи назардан ўрганишнинг асосий мақсади – бу сўзнинг турли маъно ва вазифаларини яхлит тарзда ўрганиш ва уларни ўз ўрнида қўллашни ўргатиш.

Маълумки, сўзларнинг луғатларда жойлашуви масаласи сўзларнинг маъновий боғлиқлиги, яқинлиги асосида бирлашиши идеографик луғатлар тузилишига асос бўлиб хизмат қилади. Идеографик луғат нима ва унинг бошқа луғатлардан афзаллиги қандай? Аввало, идеография сўзининг маъносига эътибор қаратсак: грекча *idea* – тушунча, идея, образ ва *grapho* – ёзаман сўзларидан келиб чиққан⁹⁸.

Сўзларни бутун мазмун-моҳияти ва системаси билан кўз олдимизга келтирувчи идеографик луғатлар маълум бир тил имкониятларидан бемалол ва осон фойдаланиш имкониятини берадики, бу унинг зарурий ва замонавий луғатлардан бири эканлигига далолат. Бу типдаги луғатларнинг намуналари жаҳон тилшунослиги миқёсида, кам миқдорда бўлса-да, тайёрланган, бу хусусда эътиборли фикрлар ҳам билдирилган: “Билимларнинг маълум бир соҳаси ҳақида калит сўзлар мисолида системалаштирилган билимлар силсиласи тезауруслар тузишда қўл келади. Бу синонимик луғатларнинг юксак даражадаги кўриниши”⁹⁹. Шундай тамойилга асосланган илк “Тезаурус” муаллифи идеографик характердаги луғат табиати ҳақида “бу луғатнинг энг муҳим хусусияти у бир фикрнинг барча қирраларини очиб берувчи сўз ва ибораларнинг бой йиғиндисини ёритиб беради”, – деб

⁹⁸Хамраева Ё. Идеографик луғат – тил бойлигининг хазинаси // Насаф зиёси. – Қарши, 2005. – № 4-5. – Б. 20-22.

⁹⁹Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Гл. ред. Восточной литературы издательства «Наука», 1971. – 294 с. – С. 131.

таъкидлайди¹⁰⁰. Идеографик луғатнинг яна бир фойдали томони шундаки, у турли тиллар лексикасини қиёсий ўрганишда, таржима луғатлари, тил корпуслари, муаллифлик корпусларини яратишда ва уларнинг самарадорлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. “Роже ва унинг Ш. Балли, Ф. Дорнзейф, Ҳ. Майер, М. Молинер, Х. Касарес, Р. Халлиг, Ҳ. Вартбург каби издошлари томонидан яратилган идеографик луғатларда изохли луғатлардаги каби ҳар бир сўзга алоҳида-алоҳида таъриф берилмайди, тушунчанинг маъноси уни бошқа лексик гуруҳлар, тушунчалар билан боғлаш, қиёслаш, нисбатлаш ёрдамида очиб берилади. Шунинг учун идеографик луғатда сўзлар алифбо тартибда эмас, маъновий принциплар асосида, яъни мавзу гуруҳларига бирлашган ҳолда жойлашади”¹⁰¹. Лексикографиямиз соҳасида шу кунгача яратилган изохли луғатларда сўзнинг лисоний, атамавий ва нутқий маънолари жиддий фарқланмасдан, қоришиқ ҳолатларда берилган ўринлар ҳам кўзга ташланади. Аслида умумистеъмол сўзларнинг тавсифида бу лексемаларнинг лисоний маънолари илмий таърифлар асосида эмас, балки ижтимоий тушунчалар асосида, шунингдек, ижтимоий шартланган семалар мажмуи сифатида қаралиши керак. Шунингдек, бундай луғатлар ўзида сўз (тушунча)ларнинг вазифадорлари, маънодорлари, антонимлари, градуонимлари, умуман, парадигматик ва синтагматик алоқалари акс эттирилиши билан ҳам характерланиши лозим. Бундан ташқари, лексемалар хусусий синтагматик қуршовларда хусусий маъноларга эга бўлиши мумкин ва бу маънолар ҳам идеографик луғатда ўз ифодасини топиши зарур. Масалан, *тоғ* сўзи ўзбек онгида ер сиртининг анча баланд кўриниши, тош-тупроқли, ёввойи дарахтлар ўсувчи ёки дов-дарахтсиз, анча баланд кўтарилган жой ҳақида тасаввурни гавдалантиради. Иккинчидан, *тоғ* лексемаси ўзбек тилида бир томондан *текислик*, иккинчи томондан, *тепалик*, *қир*, *адир* лексемалари билан бевосита оппозицияда. Бу лексема *тепалик*, *қир*, *адир*лардан анча баландлиги билан

¹⁰⁰Roget P. M. Thesaurus of English Word and Phrases.-Lnd.: 1852. <http://www.en.wiki.pedia.org>. 5.

¹⁰¹Ҳамраева Ё. Идеографик луғат – тилнинг фалсафий сурати // Филология масалалари / Илмий-методик журнал. – Қарши, 2007. – № 1. – Б. 49-51.

фарқланади.

Тоғ лексемасига унинг парадигматик алоқалари асосида қуйидагича изоҳ бериш мумкин: ер сиртининг текислик ва умуман бошқа баландликларга нисбатан жуда юқорида жойлашган тош-тупроқли баланд жойи, кўриниши.

Албатта, бу хусусиятлар лексеманинг парадигматик алоқалари билан боғланган. Шунингдек, ЕСКИАБ ўз (бош, тўғри, лисоний) маъносидан ташқари кўчма (нутқий) маъноларга ҳам эгаки, бу кўчма маънолар шахс тавсифида ва бошқа хусусиятлар ўрнида қўлланади ҳамда уларнинг ижтимоий шартланган маъносини ҳам юзага чиқаради.

Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, ЎТИЛда ЕСКИАБнинг умумистеъмол сўзлар сифатидаги лисоний маънолари қайд этилгани ҳолда, айрим ЕСКИАБ мақоласида кўчма маънолари ҳам акс эттирилган. Идеографик луғатларда ҳам кўп маъноли ЕСКИАБнинг кўчма, ижтимоий шартланган маъноларини бериш луғатнинг салмоғини оширишга ҳисса бўлиб қўшилади. Луғатда ЕСКИАБнинг кўчма маънолари “К” шартли белгиси остида берилади:

К: а) *аҳоли яшайдиган тоғли жой, ўлка; б) ҳимоячи; в) ҳомий.*

“А” (атамавий) белгиси остида жўғрофий таъриф берилади ва лексеманинг атамавий (соҳавий) маъноси изоҳланади:

А: *ер пўстининг якка-якка ёки қатор тизмалар, палахсалар шаклида мутлоқ баландлиги 600 метрдан баланд кўтарилган жойлари.*

“Т” белгиси остида эса ЕСКИАБ иштирок этган турғун бирикмалар берилади. Бундай ажралмас бирикмалар мавжуд бўлмаса, мазкур белги қўйилмайди.

Т: *тоғ олди, тоғ тизмаси.*

Тоғ лексемаси юқорида қайд этилган луғавий ва грамматик маъно асосида синонимик, градуонимик, гипонимик ва партонимик каби семантик муносабатга ҳам эга. Идеографик луғатларда лексемаларнинг мазкур муносабати ҳам акс эттирилиши лозим. Шунингдек, алоҳида бандларда

тоғнинг синонимлари ва бошқа муносабатли парадигмалари ҳам кўрсатилиши, изоҳланиши зарур.

“С” белгиси остида сўзнинг синонимлари ва улар ўртасидаги фарқлар берилиши лозим. Чунончи,

С: кўҳ – а. эскирган.

Идеографик уянинг кейинги бўлимида сўзнинг гипонимларини (агар мавжуд бўлса) кўрсатиш маъқул. Бунда сўзга хос бўлган гипонимик уяга кўра бу бўлим ички уячаларга ажратилиши керак.

Г: а) кўринишига кўра: *олатоғ, ёнартоғ, қоратоғ, ясситоғ*;

б) баландлигига кўра: *паст тоғлар, ўртача тоғлар, баланд тоғлар*.

“О” белгиси билан ЕСКИАБ тизимида учрайдиган омонимия ҳодисаси изоҳланади. Кузатувдаги лексеманинг омонимлик хусусияти йўқлиги учун бу ўринда “О” белгисини қўйишга зарурат йўқ.

“Град.” белгиси остида ЕСКИАБнинг даражаланиш қаторлари ва даражаланишга асос бўлган белги ифодаланади:

Град.: “баландлик белгисининг ортиб боришига кўра”:

дўнглик – тепалик – қир – адир – тоғ.

Агар ЕСКИАБ таркибидаги лексемаларнинг партонимик муносабатли аъзолари бўлса “П” белгиси остида берилади.

П: *этак, чўққи, ёнбағир, жилга, гора, камар, довол, тахта ...*

Агар лозим бўлса, ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликнинг диалектал лексикадаги вариантыни “Д” белгиси остида бериш мумкин: Д: *тов, даг...*

Луғатда бош сўзнинг қайси сўзлар билан синтагматик алоқада бўлиши масаласи “П” белгиси қисмида ифодаланиши лозим бўлади. Бу бўлимда сўзларнинг қайси туркум сўзлари (сифат, феъл) билан бирикиши ҳамда шу сўз қатнашган фраземалар акс эттирилади.

Маълумки, тил бирликларининг моҳияти фақат парадигматик муносабатлар асосида эмас, балки уларнинг синтагматик алоқалари билан ҳам белгиланади.

Тог лексемасининг юқорида шарҳланган маънолари ва парадигматик гуруҳларининг меъёрий синтагматик алоқалари ранг-тус, шакл, белги-хусусият билдирувчи сифатлар билан аниқланмиш позициясида келиши, ЕСКИАБга хос ҳаракат-ҳолатни ифодаловчи феъллар билан бирикиши, ҳаракат субъекти, предикатив бирикманинг бажарувчиси, қаратқичли бирикманинг қаратқичли аниқловчиси, сифатлар билан бирикиб сифатланмиш мавқеида келиши, ҳаракат бажарилиш ўрнини билдириши каби вазифалари меъёрий ҳолат. Бу лексема хусусий синтагматик ҳолатларда хусусий маъноларга эга бўлиши мумкин ва бу маънолар ҳам идеографик луғатларда ифодаланиши зарур. Чунончи, қиёслаш қўшимчаси *-дек, -дай* билан шахс ёки нарсаларга нисбатан қўлланганда *улкан, катта жуссали, бақувват* (тоғдай одам) каби маъноларини намоён қилади.

Идеографик луғатларда сўзларнинг ана шундай контекстуал маънолари ҳам акс эттирилиши лозим. Шунинг учун унинг иккинчи қисми синтагматик алоқаларга, янги ихтисослашган контекстларга бағишланиши мақсадга мувофиқ. Унинг бу қисми II (рим) рақами билан белгилангани маъқул бўлиб, *тоғ* сўзи, тахминан, қуйидагича шаклга эга бўлиши мумкин:

II. 1. Меъёрий бирикишлари:

а) аниқловчилари (ранг-тус, ҳолат, шакл-ҳажм, белги-хусусият даражаларини ифодаловчи сифатлар): *катта, улкан, қорли, баланд, ўртача, баҳайбат, кичик...*;

б) аниқланмишлари: *бош, этак, чўққи, ёнбағир, дара, гор, қоя, бел, доvon, тепа ...*;

в) бошқарувчилари: *чиқмоқ, тушмоқ, юмаламоқ, қарамоқ, яшамоқ, ўсмоқ, ёғмоқ, қуламоқ...*

2. Шахс тавсифи маъносида қўлланганда *-дек, -дай* элементлари билан “бақувват”, “катта жуссали”, “йирик” каби семаларни юзага чиқаради: *...тоғдай одам эди.*

3. Фраземалар: *богдан келса(м), тоғдан келади; бири тоғдан, бири богдан; тоғни талқон қилмоқ...*

Юқоридаги тавсиф ва шарҳлар асосида идеографик луғат уяларининг тузилишини умумлаштирган тарзда қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Тоғ

I

Л: ер сиртининг текислик ва умуман бошқа баландликларига нисбатан жуда юқорида жойлашган тош-тупроқли баланд жойи, кўриниши.

К: а) аҳоли яшайдиган тоғли жой, ўлка; б) химоячи; в) ҳомий; г) нарсаларнинг баланд уюми; д) оғир юк, машаққатли иш, ташвиш, ғов.

А: ер пўстининг якка-якка ёки қатор тизмалар, палахсалар шаклида мутлақ баландлиги 600 метрдан баланд кўтарилган жойлари.

Т: тоғ олди, тоғ тизмаси, тоғ ёнбағри, тоғ кўчкиси.

С: кўҳ – а. эскирган.

Г: а) кўринишига кўра: олатоғ, қоратоғ, ясситоғ (атамалар);

б) баландлигига кўра: паст тоғлар, ўртача тоғлар, баланд тоғлар.

Град.: “баландлик белгисининг ортиб боришига кўра”:

дўнглик – тепалик – адир – қир – тоғ.

П: этак, чўққи, ёнбағир, адоқ, жилға, ғор, камар, тахта, довон, ўйик, тумшуқ, мўйноқ.

Д: тов, дағ.

II

1. Меъёрий бирикувчилари:

а) сифатлар: катта, улкан, қорли, баланд, ўртача, баҳайбат, кичик;

б) феъллар: чиқмоқ, тушмоқ, юмаламоқ, қуламоқ, ўсмоқ, яшамок.

2. Нутқий бирикувчилари: одам, дард, кўтармоқ, виқорли, юксак, эзмок, салом бермок.

3. Фраземалар: ишонган тоғи; бири боғдан, бири тоғдан; тоғни урса талқон қилмок.

Бош сўз

I

1) лисоний маъно – Л

- 2) кўчма маъно – К
- 3) атамавий маъно – А
- 4) турғун бирикмалар – Т
- 5) синонимлари – С
- 6) гипонимлари – Г
- 7) омонимлари – О
- 8) градуонимлари – Град.
- 9) партонимлари – П

II

- 1) меъёрий бирикувчилари:
 - а) сифатлар;
 - б) феъллар.
- 2) нутқий бирикувчилари.
- 3) фраземалар.

Лексик-семасиологик тадқиқотларнинг самарадорлиги – мукаммал луғатчилик амалиётининг илк пойдевори. Лексик-семасиологик тадқиқотларнинг самарадорлиги мукаммал луғатчилик амалиётида ўз аксини кўрсатар экан, ўзбек тили лексик сатҳидаги алоҳида микросистемани ташкил қилган ЕСКИАБнинг системавий тадқиқи ҳам пировард натижада янги ва замонавий луғатлар самарадорлигини оширишга хизмат қилиши шубҳасиз.

Боб бўйича хулоса

1. Тилшунослигимизда ЛМС, ЛМГ тушунчаси, унинг тузилиши, таркиби ва тараққиёти каби масалалар юзасидан амалга оширилган тадқиқотлар лексиканинг алоҳида луғавий гуруҳлари, микросистемалари юзасидан системавий характердаги кузатишлар олиб боришга имкониятлар яратди.

2. Система таркибига кирувчи барча лексемалар дастлаб қаторларга, кичик гуруҳларга, улар ўзидан каттароқ гуруҳларга, улар ҳам, ўз навбатида,

янада каттароқ гуруҳларга бирлашиб системавий изчилликни таъминлайди ва лексиканинг системавийлиги шу йўл орқали ҳал қилинади.

3. Ўзбек тили лексик тизимида мавжуд бўлган ЕСКИАБ тизимига нисбатан ЛМГ атамасини қўллаш мумкин. ЕСКИАБ яхлит микросистема сифатида яшар экан, системасидаги марказ ва қуршов лексемаларининг аниқланиши ва тутган ўрнининг белгиланиши идеографик амалиёт учун муҳим аҳамият касб этади. ЕСКИАБ ЛМГининг марказини гуруҳларнинг етакчи лексемалари: *баландлик, пастлик, текислик* эгаллайди. Қуршов лексемалар (ҚЛ) эса ўзларининг етакчи лексемалари атрофида уюшади ва ЛМТнинг умумий тузилишига, бир-бирига бевосита таъсир кўрсатмайди. Уларнинг ўзаро алоқадорлиги етакчи лексемалар асосида рўй беради. Умуман, системавий бирлашмалар мақомидаги барча ЛМГлар таркиби ва тузилиши шу тартибга амал қилади.

3. Марказ лексемаларининг луғавий маъноси, қўлланиш доираси анча кенг, ифода семалари нисбатан бетараф, уларнинг ҳар бири ўз атрофида уюшган кўплаб ЕСКИАБ тизимининг умумий бош маъноларини бемалол ифодалай олади, улар, кўпинча, деярли туркий ўзакли ёки бутунлай ўзлашиб бўлган ўзлашма лексемалардан бўлади. Мазкур ЛМГни юқори босқичда бўладиган ЛММ билан алоқадорлигини таъминловчи етакчи лексема, ҳалқа ҳозирча лексик лакунани банд этиб турган *ер сатҳи кўриниши* бирикмаси ҳисобланади.

4. ЛМГда марказий ўрин тутган етакчи лексема *баландлик* ўз атрофида гипонимик, градуонимик, гипонимик муносабатлар билан боғланидиган кўплаб лексеманинг ўрнини нутқда алмаштира олади.

5. ЛМГнинг илк қуршови марказий лексеманинг гипоним лексемаларидан ташкил топади. Хусусан, *баландлик* марказ лексемаси атрофида *тоғ, тепа, дўнг, адир, қир* каби ЕСКИАБ уюшиб, унинг қуршови мавқеида келади. Бу қуршовнинг қуршовини эса, яъни иккинчи даражали қуршовини қуршов лексемаларнинг синонимик, градуонимик, гипонимик ва баъзан партонимик парадигмалари ташкил этади.

6. ЕСКИАБ ЛМГи мураккаб таркибга эга бўлиб, марказ ва илк қуршов, иккинчи даражали қуршов, учинчи даражали қуршов қисмларидан иборат.

7. Ўзбек тили ЕСКИАБ тизими таркиби тузилиш жиҳатдан қуйидаги гуруҳларга ажралади:

1) ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи содда атов бирликлар: *тоғ, тепа, дўнг, довон, адир*;

2) ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи қўшма атов бирликлар: *олатоғ, ёлғизтоғ, қоратоғ, товоқсой*;

3) ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи жуфт атов бирликлар: *жар-жур, ўнқир-чўнқирлик, ўр-қир*;

4) ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи бирикма ҳолидаги атов бирликлар: *тоғ этаги, жар ёқаси, паст тоғлар, баланд тоғлар, ясси жар, тоғ тизмаси* кабилар.

7. Ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликларининг ясалишида аффиксация ва композиция усулининг ўрни катта. Ясама лексемаларнинг шаклланишида асосан [от+лик] ва [сифат+лик] қолиплари фаол иштирок этади. Қўшма ЕСКИАБ асосан [сифат+от] қолипи маҳсули.

8. ЕСКИАБ тизимининг тарихий-этимологик таркибини ўзбекча (*қир, тоғ, тепа, чўққи, ёқа, чуқурлик, қоя*) сўзлар, форсча (*дара, дарбанд, паст, биёбон, дашт, жар*) сўзлар, арабча (*сахро, бодия, водий, соҳил*) сўзлар, русча ва бошқа тил (*терраса, саванна, дюна, плато, кратер*) сўзлари ташкил этади. Шунингдек, ўзлашма сўзлардан ўзбекча ясалмалар ҳам ясалганки, улар ЕСКИАБ тизимини ички манба маҳсули сифатида бойитган: *пастлик, жарлик, даштлик, баландлик* кабилар.

9. ЕСКИАБ тизимининг ЛМГ сифатидаги таснифи ва идеографик таҳлили миллий тил корпуси матнларини морфологик, семантик ва синтактик теглашда катта амалий аҳамиятга эга.

УМУМИЙ ХУЛОСА

1. Тилшунослик соҳасида тил ҳодисаларини системавий тадқиқ қилиш, тилнинг субстанция табиатига хос жиҳатларни, шунингдек, лисон ва нутқни изчил фарқлаш навбатдаги илмий тадқиқотлар учун кенг имкониятлар яратади.

2. Жаҳон тилшунослигида ва ижтимоий ҳаётида оммалашиб улгурган тил корпуси аҳамиятининг ортиб бораётганлиги лексик-семасиологик тадқиқотларни ҳар бир луғавий микросистема юзасидан атрофлича, батафсил ва соғлом мантиқлар асосда олиб боришни тақозо қилади. Чунки янги илмий технологиялар бундай луғатлар тузишнинг энг қулай ва мукамал воситаси, лексик-семасиологик тадқиқотларнинг аниқлигини талаб этади.

3. Ўзбек тилидаги ЕСКИАБ тизими ўзига хос қурилиш тизимиға, семантик структурасига ҳамда таркибига эға мустақил ЛМГ.

4. Ўзбек тилида ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи отларни бирлаштириб турувчи атов бирлик – *ер сатҳи кўриниши*, у барча ЕСКИАБ учун гипероним сифатида системанинг марказидан ўрин эғаллайди.

5. ЕСКИАБнинг лисоний қиймати лексик системадаги бошқа ёндош системалар муносабатлари орқали ҳам ойдинлашади. Ўзбек тилидаги умумистеъмол ЕСКИАБ топонимик лексика учун муҳим манба, диалектал бирликлар ЕСКИАБ системасининг асосини ташкил этади. ЕСКИАБнинг умумистеъмол қўлланиши билан терминологик қўлланишида маъновий тенглик кузатилмайди, ЕСКИАБнинг соҳавий семемасида маъно ихтисослашган ва аниқ тушунча ифодалашға хизмат қилади, умумистеъмолли семемасида эса маъно умумий ва кенг бўлади.

6. Системаға бирлаштирувчи сема ЕСКИАБнинг барчасида бир хил: “ер сатҳи кўриниши”. Ўз навбатида, ҳар бир ЕСКИАБнинг семантик структурасидаги дифференциал сема бошқа-бошқа. Улар семантик таркибидаги умумий ва фарқловчи белгиларига кўра система ичида луғавий микропарадигмалар ҳосил қилиб, системанинг барқарорлигини таъминлашға

хизмат қилади.

7. ЕСКИАБ аташ семалари асосида ўзаро партонимик, гипонимик, градуонимик, антонимик муносабатга киришса, ифода семалари асосида синонимик ва градуонимик муносабатли алоқада бўлишади. Партонимик муносабат бошқа муносабатларга нисбатан кам амал қилади. Синонимик ва градуонимик муносабатлар эса системанинг умумий қурилишига мутлақо таъсир қилмайди. ЕСКИАБ системаси бирликлари орасида мавжуд бўладиган градуонимик муносабат ҳам аташ, ҳам ифода семалар асосида рўй беради.

8. Ўзбек тили ЕСКИАБ таркиби бошқа система таркиби каби марказ ва қуршов лексемалардан таркиб топган. Система марказини *баландлик*, *пастлик*, *текислик* лексемалари эгаллайди ва ўз гуруҳларини система маркази, умуман, ЕСКИАБ системаси билан боғлаб туради. Мазкур марказ лексемалар система марказига нисбатан гипоним, ўз гуруҳининг ичида келган бошқа поғонадаги ЕСКИАБга нисбатан гипероним бўла олади.

9. Ўзбек тили лексик системасидан жой олган алоҳида луғавий микросистема мақомида қаралаётган ЕСКИАБ тузилиш табиатига кўра содда туб, содда ясама, қўшма, жуфт, бирикмали кўринишга эга. Ясама ЕСКИАБ мавжуд ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи отлардан аффиксация ва композиция усули билан ясалган, уларнинг шаклланишида *-лик* сўз ясовчи қўшимча ҳамда *[от+от]*, *[сифат+от]* сўз яшаш қолиплари асосий ўрин эгаллайди.

10. Ўзбек тилининг ЕСКИАБи тарихий-этимологик жиҳатдан ўзбекча, форс-тожикча, арабча, байналмилал (рус тили ва бошқа тил сўзлари) каби қатламга ажралади. Система лексемаларининг асосий қисмини туркий, соф ўзбекча бирликлар ташкил қилади. Бу ҳолат халқимизнинг минг йиллик тарихи, маданияти ва турмуш тарзи билан бевосита боғлиқ.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва методологик аҳамиятга молик нашрлар

1. “Ўзбекистон Республикаси давлат тили ҳақида”ги Қонуни. – Т.: Ўзбекистон, 1989.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани ривожлантиришни янги босқичга кўтариш тўғрисида”ги Қарори // Халқ сўзи, 2017 йил, 29 июль.
3. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз // Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – 56 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 181.
6. Мирзиёев Ш.М. Халқаро бахшичилик санъати фестивали очилишига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // Халқ сўзи, 2019, 7 апрель. № 68 (7298).

II. Монография, илмий мақола, патент, илмий тўпламлар

7. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М., 1959. – 351 с.
8. Бегматов Э.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 197 б.

9. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1966. – 160 б.
10. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990. – 140 б.
11. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355 с.
12. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1977. – 168 б.
13. Маҳмудов Н., Нурмонов А., Собиров А. ва бошқалар. Она тили. 5-синф учун дарслик. – Тошкент: Маънавият, 2004. – 221 б.
14. Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Қарши, 2004. – 170 б.
15. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975. – 140 б.
16. Нафасов Т. Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи. – Тошкент, 1985. – 126 б.
17. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 28 б.
18. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
19. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высш.шк., 1988. – 168 с.
20. Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Тошкент: Фан, 1991. – 176 б.
21. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Дарслик. – Тошкент: Университет, 2006. – 464 б.
22. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 48 б.
23. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар

системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004. – 160 б.

24. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Гл. ред. Восточной литературы издательства «Наука», 1971. – 294 с.

25. Табиий география. 6-синф учун дарслик. – Тошкент, 2005. – 128 б.

26. Турсунов У. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Олий ўқув юрт. филол. фак. талабалари учун дарслик. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 399 б.

27. Ўзбек тили лексикологияси. Дарслик / Масъул муҳаррирлар: А.Ҳожиёв, А.Аҳмедов. – Тошкент: Фан, 1981. – 312 б.

28. Ўзбек шевалари лексикаси. (Масъул муҳаррирлар: Абдуллаев Ф., Ишаев А.) – Тошкент: Фан, 1966. – 455 б.

29. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. – 256 б.

30. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясалиши. Олий ўқув юртларининг филология факультетлари студентлари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – 112 б.

31. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Ўзб. ФА, 1962. – 364 б.

32. Абдувалиев М. Тўсиқсизлик майдони ва уни ташкил этувчи синтактик бирликлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1988. – № 4. – Б. 62-66.

33. Бегматов Э., Неъматов Ҳ., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – № 6. – Б. 35-40.

34. Гиёсов С. Ўзбек тилида субъектив баҳо сифатларининг семик таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986. – № 2. – Б. 28-32.

35. Жабборов Н., Неъматов Ҳ. Назарий билиш методологияси // Ўқитувчилар газетаси. – Тошкент, 1989 йил 4 январь, 1-сон, 2-бет.

36. Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. – Тошкент: Фан, 1998. – 61 б.
37. Йўлдошев Б. Майдон назариясининг тилшуносликка таъсири // Ўзбек филологияси масалалари: Илмий мақолалар тўплами. – Навоий, 2001. – Б. 43-44.
38. Қўчқортоев И. Нутқий даъват феълларининг семантик модели ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1974. – № 6. – Б. 46-49.
39. Қўчқортоев И. Сўзларнинг лексик-семантик тўдалари ҳақида // ТошДУ илмий асарлари. 359-чиқиши. –Тошкент, 1969. – 136 б.
40. Қўчқортоев И. Тилнинг луғат системасини ўрганишнинг бир йўли тўғрисида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972. – №3. – Б. 27-32.
41. Қўчқортоев И. Ўзбек адабий тили лексикасини ўрганиш вазифалари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1987. – №3. – Б. 24-27.
42. Қўчқортоев И. Ф.де Соссюрнинг лингвистик концепцияси. Назария ва метод масалалари. ТошДУ қошидаги малака ошириш факультети тингловчилари учун қўлланма. ТошДУ. – Тошкент, 1976. – 36 б.
43. Маҳмудов Н. Ўзбек тилшунослиги тараққиёти // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2001. – №4. – Б. 5-11.
44. Нарзиева М. Қон-қариндошлик номларининг компонент таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1986. – № 5. – Б. 47-48.
45. Неъматов Ҳ. Сўз, унинг тил ва нутқдаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1988. – № 6. – Б. 38-43.
46. Нурмонов А., Маҳмудов Н. Ўзбек тили сўз ясалишига бир назар // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1987. – № 3. – Б. 36-41.
47. Раҳматуллаев Ш. Лексик маънони компонентлаб таҳлил қилиш тажрибасидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1978. – №4. – Б. 56-60.
48. Раҳматуллаев Ш. Семема – мустақил тил бирлиги // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1984. – №5. – Б. 17-20.
49. Раҳматуллаев Ш., Юнусов Р. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланишлар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1974. –

№ 1. – Б. 51-53.

50. Собиров А. Сўз ва тушунча. Сигнификат // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2003. – №4. – Б. 73-76.

51. Ҳамраева Ё. Идеографик луғат – тил бойлигининг хазинаси // Насаф зиёси. – Қарши, 2005. – № 4-5. – Б. 20-22.

52. Ҳамраева Ё. Идеографик луғат – тилнинг фалсафий сурати // Филология масалалари. – Тошкент, 2007. – №1. – Б. 49-51.

III. Фойдаланилган бошқа адабиётлар

3.1. Диссертация ва авторефератлар

53. Абдиев М.Б. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили (Самарқанд вилояти касб-хунарлари материаллари асосида): Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 55 б.

54. Базарова Д.Х. Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1967. – 24 с.

55. Бобожонов Ш. Семема, унинг нутқий воқеланиши ва изоҳли луғатдаги талқини: Филол. фанлари номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2004. – 24 б.

56. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – 51 б.

57. Гиясов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных в узбекском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1983. – 22 с.

58. Джурабаев А. Ўзбек тилида тўй маросими номлари: Филол. фанлари номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1971. – 23 б.

59. Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – 265 б.

60. Қиличев Б. Ўзбек тилида партонимия: Филол. фанлари номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – 20 б.
61. Мадрахимов И. Ўзбек тилида сўзнинг серқирралиги ва уни таснифлаш асослари: Филол. фанлари номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – 25 б.
62. Менглиев Б.Р. Лисоний тизим яхлитлигида сатҳлараро муносабатлар: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2002. – 47 б.
63. Менглиев Б.Р. Лисоний тизим яхлитлигида сатҳлараро муносабатлар: Филол. фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент, 2002. – 248 б.
64. Мирхаликов З. Лексико-семантические и грамматические особенности названия рыб в узбекском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1991. – 123 с.
65. Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадий қўлланиши: Филол. фанлари номз. ... дисс. – Тошкент, 1998. – 136 б.
66. Нигматова Л. Ўзбек тилида привативлик (нофонологик сатҳлар): Филол. фанлари номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – 20 б.
67. Нишонов Н. Ўзбек тилида “ҳайвон” архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: Филол. фанлари номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 24 б.
68. Орипов Ў.А. Нурота тумани макро- ва микропонимиясининг лисоний таҳлили: Филол. фанлари номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2003. – 22 б.
69. Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фанлари номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – 28 б.
70. Саидова Ҳ. Ўзбек тилида ҳайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланиши: Филол. фанлари номз. ... дисс. – Самарқанд, 1995. – 26 б.

71. Сафаров Ф. Ўзбек тилида сон-микдор микромайдони ва унинг лисоний-нуткий хусусияти: Филол. фанлари номз. ... дисс. – Самарқанд, 2004. – 24 б.

72. Сафарова Р.Г. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990. – 20 с.

73. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш: Филол. фанлари д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2005. – 279 б.

74. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш: Филол. фанлари д-ри. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 48 б.

75. Файзуллаев М. Сравнительно-типологическая исследования лексико-семантического групп главного состояния в русском и узбекском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1994. – 24 с.

76. Холманова З. “Бобурнома” лексикаси тадқиқи: Филол. фанлари д-ри. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 52 б.

77. Холмўминов Х. Бойсун ноҳияси ва унинг атроф ҳудудлари микропонимлари: Филол. фанлари номз. ... дисс. – Тошкент, 1993. – 128 б.

78. Худойназаров И. Антропонимларнинг тил луғат тизимидаги ўрни ва уларнинг семантик-услубий хусусиятлари: Филол. фанлари номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 24 б.

79. Хуррамов К. Узбекские народные термины, обозначающие рельеф южного Узбекистана: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1980. – 170 с.

80. Ҳамраева Ё. Ўзбек тилининг ўқув идеографик луғатини яратиш тамойиллари: Филол. фанлари номз. ... дисс. автореф. – Т., 2010. – 24 б.

81. Ҳамраева Ш.М. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: филол. фанлари бўйича Phd ... дисс. – Бухоро, 2018. –

52 б.

82. Ҳожиева Ҳ. Ўзбек тилида ҳурмат майдони ва унинг лисоний-нутқий хусусияти: Филол. фанлари номз. ... дисс. – Самарқанд, 2001. – 130 б.

83. Эназаров Т. Шаҳрисабз ҳудуди жой номларининг тарихий-киёсий таҳлили: Филол. фанлари номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1993. – 24 б.

84. Юнусова З. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши: Филол. фанлари номз. ... дисс. – Тошкент, 2004. – 127 б.

3.2 Луғатлар

85. Бегматов Э. Номлар ва одамлар. –Тошкент: Фан, 1966. – 54 б.

86. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси: (Изоҳли луғат). –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 608 б.

87. Большая Оксфордская энциклопедия / Пер. сангл. У.В. Сапциной, А.И. Кима, Т.В. Сафроновой и др. – М.: ЗАО «РОСМЭН-Пресс», 2007. – 664 с.

88. Ғуломов П. Жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 144 б.

89. Даль В.И. Иллюстрированный толковый словарь русского языка. Современная версия / В.И. Даль. – М.: Эксмо; Форум, 2007. – 288 с.

90. Девону луғат-ит турк. Ғ.Абдурахмонов ва С.Муталлибовлар иштироки ва таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1966. – 550 б.

91. Иллюстрированный энциклопедический словарь. Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – М.: Эксмо; Форум, 2007. – 960 с.

92. Исмоилов И.А. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. – Тошкент, 1966. – 150 б.

93. Қораев С.Қ. ва бошқ. Жўғрофий терминлар ва тушунчалар изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 156 б.

94. Мирортиқ Мирабдулла ўғли. Жўғрофий атамалар луғати. – Тошкент: Фан, 1992. – 56 б.

95. Мурзаев Э. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1959. – 633 с.
96. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 288 б.
97. Тихонов А.Н., Хатамов Н.Т., Емельянова С.А. Русско-узбекский тематический словарь. – Ташкент: Ўқитувчи, 1975. – 520 с.
98. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. 1-жилд. – 680 б.
99. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. 2-жилд. – 671 б.
100. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. 3-жилд. – 688 б.
101. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. 4-жилд. – 608 б.
102. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. 5-жилд. – 592 б.
103. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. З.М.Маърупов таҳрири остида. 2 томлик. I-II том. – М.: Русский язык, 1981. – 630 б.
104. Ўзбек халқ шевалари луғати. (Масъул муҳаррир: Абдурахманов Ш. Ш.) – Тошкент: Фан, 1971. – 409 б.
105. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 2006. – 656 б.
106. Ҳасанов Ҳ.Ҳ. Русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча география терминлари луғати. –Тошкент: Фан, 1964. – 111 б.
107. Ҳожиёв А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 336 б.
108. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати. –

Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 168 б.

109. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 308 б.

3.3 Интернет манбалари

110. Roget P.M. Thesaurus of English words and phrases. Lnd. 1852.
<http://www.yandex.ru>

111. www.dialog-21.ru/media/2138/zakharov.pdf Захаров В.П. Корпуса русского языка.

112. docplayer.ru/64134811-Lekciya-3-korpusnye-issledovaniya.html
Захаров В.П. Корпусные исследования. Лекция 3.

113. <http://www.ruscorpora.ru> . НКРЯ

114. <http://www.ruscorpora.ru>

115. <http://khnt.hit.uib.no/icame/manuals/lobman/>